

Geç Dönem Osmanlı Düşüncesinde Ahlâkın Anlamı*

Yusuf İzzettin AKTAŞ**

Öz: Klasik dönem ahlâk anlayışından farklı bir safhaya intikal edildiğini kabul ettiğimiz Tanzimat sonrasında ahlâk alanında birtakım değişim, dönüşüm ve kırılmalar yaşanmıştır. Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu siyasî, sosyal ve ekonomik problemlere çözüm arandığı bu dönemde ahlâk alanı bir kurtuluş aracı olarak görülmüş ve ilgili literatürde ahlâka farklı anlamlar yüklemiştir. Bu yeni anlamların ahlâk için tayin edilen yeni gayeler şeklinde de okunması mümkündür. Bu çalışmada geç dönem Osmanlı ahlâk müelliflerinin modernleşme sürecinde, klasik dönemden farklı olarak ahlâka ne tür anlamlar yüklediği ve gayeler tayin ettiği üzerinde durulmaktadır. Böylece bir yandan geç dönem Osmanlı dünyasında ahlâk metinlerinin gerek şekil gerek muhteva olarak yaşadığı değişimin anlaşılması daha mümkün hale gelirken diğer yandan ise ahlâk metinlerinin modernleşme sürecinde oynadığı aktif rol daha rahat görünür hale gelecektir. Ayrıca ahlâkın modern dönemde ne derece pratik ve pragmatik bir hususiyet taşıdığı da daha anlaşılır bir vaziyet arz edecektir. Osmanlı modernleşme sürecinde gerçekleşen modern ahlâk tesis etme teşebbüslerinin tam anlamıyla doğru bir şekilde anlaşılması ahlâka yüklenen yeni anlamların hesaba katılmasıyla mümkündür.

Anahtar Kelimeler: Geç Osmanlı, Ahlâk, İslâm, Terakki, Modernleşme.

The Meaning of Morality in Late Ottoman Thought

Abstract: After the Tanzimat, which we accepted as a period in which the conception of classical ethic could not maintain its former function/strength, there were a number of changes, transformations and breaks in the field of morality. In this period which has a characteristic of quest for solutions of the political, social and economic problems existing in Ottoman Empire, ethic was seen as a means of salvation and assigned different meanings to ethic in the relevant literature. It is also possible to see these new meanings as new sights for ethic. In this study I focus on the meanings and sights which the late Ottoman authors attributed to ethic in the modernization process, unlike the classical period. In this way it becomes more possible to understand the change in the form and content of texts on ethic in the late Ottoman World on the one hand and the active role of texts on ethic in the modernization process becomes more easily visible on the other hand. In addition, it appears that the ethic brings a practical and pragmatic element in the modern period considerably. A proper understanding of the attempts to establish modern morality that took place in the Ottoman modernization process is possible by taking into account the new meanings attributed to morality.

Keywords: Late Ottoman, Morality, Islam, Progress, Modernization.

* Bu çalışma yazarın Son Dönem Osmanlı Düşüncesinde Ahlâk (Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2023) isimli doktora tezi esas alınarak hazırlanmıştır.

** Arş. Gör. Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Felsefesi Anabilim Dalı, TÜRKİYE.
yusufaktas@comu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-5905-9697

Articles in Theosophia are licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0).

Giriş

İnsanın iradeli fiil ve eylemlerini iyi ve kötü kategorileri temelinde değerlendiren ahlâkın, insanın varoluşu kadar kadim bir geçmişe sahip olduğunu söylemek hilaf-ı hakikat bir ifade olmasa gerektir. Düşünce tarihi içerisinde ahlâkın yüklendiği temel işlev insanın iyiye sevk edilmesini ve kötünden kaçınmasını sağlamaktır. Nefsî kuvvelerini kullanırken itidal ölçüsüne riayet eden insan, nefsinin her türlü ifrat ve tefritten (reziletlerden) arındırmakta ve sonuç itibarıyla -faziletli- fiil ve eylemleri ile yetkinliğe/kemâle ulaşmaktadır. Klasik ahlâk metinlerinde “saadet-i dareyn” şeklinde ifade edilen dünya ve ahiret mutluluğuna nail olmanın yolu da insanın nefsî kuvvelerinin kemâl düzeyine varmasıyla mümkündür. Düşünce tarihi boyunca ahlâka, ahlâk ilmine yüklenen anlamlar içinde yetkinliğe/kemâle vasıl olmak her ne kadar temel bir rol oynasa da bu anlam ve gayenin sürekliliğini muhafaza edemediği, süreç içerisinde yeni anlam ve gayelerin eklendiği anlaşılmaktadır. Hususen modernleşme sürecinin kendisini iyice hissettirdiği 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra neşredilen metinlerde ahlâka yüklenen anlamlarda ve bununla paralel bir şekilde ahlâkın gayesinde bir değişimin ve dönüşümün yaşandığından bahsetmek mümkündür.

Söz konusu bu farklılık bir eseri meydana getiren iki temel unsurla yakından ilişkilidir. Her eser muhtevasında aktüel unsurları barındırmakla beraber güncel hadiseleri aşan, tarihi süreç içerisinde herkes tarafından genel kabul görmüş bir nevi zaman ve mekân üstü genel geçer unsurlar da taşır. Bu unsurlardan birincisinde dönemin güncel sorunlarına, problemlerine çözüm aranmakta ve sunulan çözümlerde muhatap kitlenin anlayacağı bir dil, üslup ve ifade biçimi kullanılmaktadır. Burada bir önceki nesilden alınan bilgi yeni neslin anlayacağı tarzda bir değişim ve dönüşüm yaşamakta, bir önceki neslin *eskiyen bilgileri* yeni metinlerden arındırılmakta ve yerine yeni neslin kabul gördüğü/göreceği *yeni bilgiler* eklenmektedir. Benzer bir şekilde eserin ait olduğu ilme ait kavramlar hiyerarşisi de dönemin *değerlerine* göre değişmekte yeni dönemin taleplerine ve değerlerine uygun olmayan kavramlar alt sıralara doğru inmektedir. Yeni dönemin ihtiyaçlarına uygun ve taleplerini karşılayacağı düşünülen kavramlar ise bir önceki dönemdeki yerlerine nazaran daha üst sıralara doğru çıkmaktadır.¹

Osmanlı modernleşme teşebbüsleri esnasında telif edilen ahlâk eserleri bu çerçevede incelendiğinde metinlerde dönemin aktüel konularına yer verildiği, toplumsal problemlerine çözüm arandığı ve ahlâka daha pratik ve pragmatik anlamlar yüklendiği görülmektedir. Yüklenen bu anlamlar ahlâkın klasik dönemde mevcut gayesinden uzaklaşmasının temel nedenlerinden biridir. Geç dönem Osmanlı’da ahlâk ilmine insan nefsinin yetkinliğine ulaşması gibi metafizik gayelerden öte Osmanlı’nın siyasî ve toplumsal varlığının devamını sağlayan aracı bir görev verilmiştir. Bu durum “modern Osmanlı ahlâk literatürü” şeklinde isimlendireceğimiz ahlâk eserlerinin gerek şekil gerek muhteva olarak klasik dönemden farklılaşmasının yolunu açmıştır.

Geç dönem Osmanlı’da ahlâk ilmine yüklenen anlamlar ahlâk metinlerinin “değerinin” anlaşılmasında da hususi bir öneme sahiptir. Dönemin sosyal şartları çerçevesinde ahlâka yüklenen

¹ İsmail Kara, *İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz Şerh ve Haşiye Meselesine Dair Birkaç Not* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2011), 46-47.

bu anlamlardan sarfınazar edilmesi durumunda dönemin ahlâk metinleri doğru bir biçimde açıklanamayacaktır. Modernleşme hareketleri içerisinde Osmanlı ahlâk düşüncesinde gerçekleşen kırılmanın anlaşılabilmesi, klasik dönem ahlâk metinlerinde yer alan kavramların modern dönemde geçirmiş olduğu değişim ve dönüşümün idrak edilebilmesi yine bu dönemin ahlâk müelliflerinin ahlâka yükledikleri anlamların öğrenilebilmesi ile mümkündür. Aksi taktirde sırf kavramların lafız itibarıyla değişmemiş olmasından hareketle söz konusu bu kırılmanın fark edilmemesi durumunda klasik dönem ahlâk metinleriyle modern dönem ahlâk metinleri arasında görünürde bir devamlılığın olduğu neticesine varılacaktır ki bu bakış açısı kavramların anlam dünyalarına yüklenen manaların dönemsel farklılığını göstermeyecektir.

Modernleşme teşebbüsleri esnasında Osmanlı düşünce dünyasını oluşturan diğer kısımlardan ziyade ahlâk alanına belirli anlamların yüklenmesinin kısmen hususi bir tercihten kaynaklandığını düşünmek mümkündür. Ahlâkın mahiyetinde yer alan insan ve toplum davranışlarını sevk edebilme kabiliyet ve imkanının dönemin devlet ricali, bürokrat, ilim adamı ve aydınları tarafından merkeze alındığı anlaşılmaktadır.

Ahlâkın din ile hususen İslam dini ile olan yakın irtibatı; İslâmî ilimler içerisinde çok eski bir tarihe sahip olması; kelâm, fıkıh, tasavvuf ve hadis başta olmak üzere bütün dinî ilimlerle olan yakın münasebeti; kavramlarının İslam filozofları tarafından çok sıkı bir şekilde işlenmiş olması; birey, aile ve toplumsal tüm katmanları içine alması; insanın kendisine ve kendisi dışındaki varlıklara karşı fiil ve eylemlerini tayin etmesi gibi hususiyetler ahlâkın konumunu diğer alanlara nazaran daha biricik bir hale getirmiştir.

Tanzimat sonrasında telif edilen ahlâk metinlerini konu edinen akademik çalışmalarda meselenin bu yönünün birinci el kaynaklardan, bütün taraflarıyla ele alınmadığı görülmektedir.² Bundan dolayıdır ki düşünce tarihinin bir parçası olarak kabul edebileceğimiz ahlâk düşüncesi tarihinin bir kırılma yaşadığı modernleşme döneminde Osmanlı coğrafyasında aldığı yeni şekil derinlikli bir şekilde ele alınmamıştır. Bu dönemde telif edilen ahlâk metinlerinin birçoğunun eğitim kurumlarında okutulması amacıyla neşredilmiş olması ya da bu kurumlarda okutulan ahlâk ders notlarından müteşekkil olması, ahlâk metinlerinin din eğitimi tarihi alanında incelenmesine, bu metinlerin pedagojik hususiyetlerinin merkeze alınmasına ve sadece bu açılardan değerlendirilmesine yol açmıştır. Asıl itibarıyla bu metinler her şeyden önce ahlâk düşüncesinin birer mahsulüdür. (İslâm) ahlâk düşünce tarihinin bir devamı olarak kabul edebileceğimiz Tanzimat sonrası ahlâk metinlerinin klasik dönem ahlâk metinlerinden hangi yönleriyle ne derece

² Bkz. Nurten Kiriş Yılmaz, "Osmanlı'nın Son Döneminde Ahlak İlminin Yeri ve Önemi Üzerine Bir İnceleme", *Beytulhikme An International Journal of Philosophy* 9/2, (2019), 535-552. Bu çalışmanın yanında meseleyi birincil kaynakları kullanarak farklı bağlamlarda ele alan çalışmalar da mevcuttur. Bkz. İsmail Kara, "İslâm Modernizmi ve Akif'e Dair Birkaç Not", *Din ile Modernleşme Arasında Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2003), 198-211. İsmail Kara, "Çağdaş Türk Düşüncesinde Bir Tenkit/Tasfiye Alanı Olarak Tasavvuf ve Tarikatlar", *Din ile Modernleşme Arasında Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri*, 358-385. Rıdvan Özdiç, "İrade Hürriyetinin İctimâî-Ahlâkî Tezahürleri: 'Necât ve Saadet Kendimizdedir!', *Akıl İrade Hürriyet Son Dönem Osmanlı Dinî Düşüncesinde İrade Meselesi* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2013), 267-354.

farklılaştığının anlaşılmasının ilk şartı, dönemin talep ve ihtiyaçlarını karşılamak adına ahlâka yüklenen yeni anlamların/gayelerin belirlenmesiyle mümkündür.

Klasik dönemde insanın yetkinliğini/kemâlini gaye edinen ve bu merkezden hareketle aile, toplum ve devletin yetkinleşmesini hedefleyen ahlâk eserleri geç dönem Osmanlı ahlâk metinlerinden farklıdır. Bu durumun meydana gelmesinde dönemin siyasî, içtimaî ve iktisadî problemlerinin bariz bir etkisi mevcuttur. Geç Osmanlı ahlâk metinleri incelendiğinde bu metinlerin nefsin/ruhun kemâli ya da yetkinliği merkezinde bir gaye ile hareket etmediği, ahlâk metinlerinin daha ivedi, pratik ve pragmatik maksatlar ihtiva ettiği görülmektedir. Ahlâk müellifleri başta olmak üzere dönemin aydın, ilim adamı ve mütefekkirleri ahlâkın gayesinde görülen bu farklılara paralel bir surette ahlâka yeni anlamlar yüklemektedir. Söz konusu bu yeni anlamlar ve gayeler geç dönem Osmanlı ahlâk metinlerinin şekil ve muhteva açısından klasik dönem ahlâk metinlerinden farklı bir hat üzerinden hareket etmesine neden olmaktadır.

1. Devletin ve Dinin Bekâsının Muhafaza Aracı Olarak Ahlâk

Geç dönem Osmanlı ahlâk müellifleri telif ettikleri ahlâk metinlerinde ahlâkı devletin içinde bulunduğu inkırazı durduracak bir merkez olarak kabul etmekte, devletin bekâsının ontolojik olarak ahlâkın yükselişi ile neredeyse eşit görmektedir. Devletin bekâsı ile ahlâk arasında kurulan bu bağa ne derece ehemmiyet atfedildiği ve her iki unsur arasında görülen irtibatın ne düzeyde olduğu Celal Nuri'nin³ (1882-1936) şu satırlarında daha iyi anlaşılacaktır.

Devlet-i Osmaniye'yi bir salâbet-i ahlâkiyye [ahlâkî kuvvet] tesis ediyor. Bu salâbet derece-i kusvâ-yı kemâline varıyor. Devlet de künküre-i [en yüksek/tepe] şan ve iclâline çıkıyor [kudretinin ve şanın en zirvesine çıkıyor]. *Ahlâk bozuluyor devlet de bozuluyor. Ahlâk çürüyor, kokuyor, kopuyor. Onunla mütevâziyen devlet de çürüyor, kokuyor, kopuyor, O halde devleti tamir lazım ise evvel-be-evvel ahlâkımızı termim etmeliğimiz [onarmamız] muktezîdir. Ahlâk bir çatıdır. Binâ-yı devlet onun üzerine kurulur.* Bu düsturu her devletin tarih-i mukadderâtında arayabiliriz. Hiçbir devlet yoktur ki efrâdında tereddidiyat-ı ahlâkiyye başlasın da o devlet mertebe-i kemâl-i şükûhunda [ululuk, azamet] bulunsun. Kezâlik hiçbir hükümet yoktur ki efrâdı büyük bir iradet-i ahlâkiyyeye, lâ-yezâl bir azm-i fâzılaneye mâlik olsun da o hükümet bizim gibi belini kaldıramasın. Büyük düşman fatihlerinin, cihangirlerinin hücumları bile bu gibiler için muvakkat oluyor. Bilakis darbeler, hiss-i millîyi takviye ediyor. Şu sözleri bir şekli-i hisâbîde arz edelim:

Devlet=Ahlâk. Hakk-ı Bekâ=Devlet. Devlet+Ahlâk= Bekâ ve Servet.⁴

Ahlâk ve Hakk-ı Bekâ ile devletin birbirleriyle eşitlendiği; devlet ile ahlâkın toplamının hakkın/dinin ve devletin bekâsı ile serveti meydana getirdiği bu formülasyon modernleşme hareketleri içerisinde ahlâk alanına yüklenen anlamı göstermektedir. Bu anlamda bekâ ve servet, devlet ile ahlâkın birlikte mevcut olması ile mümkün hâle gelebilmektedir.

Ahlâk müelliflerinden Nazif Sürûri (1861-1936) ise bu meseleyi Tanzimat sonrası ahlâk metinlerine dahil edilen, *vazife* kavramının eş anlamlısı olarak kabul edilen *kanun-ı ahlâk* üzerinden ele almaktadır. Ahlâkı (kanun-ı ahlâkı), ilk insandan beri devam etmesi yönüyle *evrensel*, dinî olması

³ Celal Nuri'nin hayatı ve eserleri için bkz. Recep Duymaz, "Celâl Nuri İleri", *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/242-245.

⁴ Celal Nuri, *İle-i Ahlâkiyyemiz* (İstanbul: Yeni Osmanlı Matbaa ve Kütüphanesi, 1332), 96-97. Çalışmamızda alıntılıdığımız pasajlarda yer alan vurgular aksi ifade edilmediği sürece tarafımıza aittir.

yönüyle *mukaddes*, insanları hidayete sevk etmesi yönüyle bir *rehber*, medeniyetin varlık sebebi, insanlığın sağlık ve saadetinin garantörü, insanların bir arada yaşamalarının esası, ziraatın, sanayinin ve ticaretin sağlam bir dayanağı şeklinde nitelendirdikten sonra müellif, ahlâka/kanun-ı ahlâka uygun hareket etmeyen toplumların akıbetlerinin mezellet ve hüsrân ile neticeleneceğini ifade etmekte, toplumların/devletin akıbetini ahlâk üzerinden tayin etmektedir.

Demek oluyor ki *kanun-ı ahlâk* hilkât-i â[de]mden beri muhafaza-i ahkâm etmiş ve Cenabı Hâlik-i Müteâl'in envâr-ı kudret ve hikmet-i rabbaniyesiyle yoğrulmuş bir kanun-ı mukaddesdir. Evlâd-ı beşerin hâdi-i yegânesidir. Umrân-ı âlemin bâdi-i bedîhîsidir. Sıhhat ve saadet-i beşeriyeyi kâfildir. Ensâl-ı beşeri tehâcümü ile u eskâm [hastalıklar] ile duçâr-ı tezelzül ve inhitat olmaktan muhâfaza eder. Def-i ihtilâfât ile evlâd-ı âdemi yekdiğerinden hoşnud ve fâriğ-i nîzâ'-ı bûd u nebûd eyler. Husûl-i muâşeret-i medeniyenin üssü'-esas-ı metînidir. Ziraat, sînâat, ticaretin rûkn-i rekînidir. Kanun-ı mezkurun [ahlâkînin] evâmiri dairesinde hareket eden milel ve akvâmın saadet-i maziye ve hâliyeleleri meşâhid-i enzâr-ı ibrettir. Hilâfında hareket eden milel ve akvâmın mübtelâ oldukları *ahvâl-i mezellet ve hüsrân* dahî mir'at-ı şûûn-ı cihan olan suhûf-ı tarihiyeden 'iyandır.⁵

Devletin ve İslâm dinin bekasının muhafazası ile ahlâk arasında tesis edilen bu irtibatın İslâm dünyasında yaşanan modernleşme hareketlerinin neredeyse tamamında yer aldığını ve bu yönüyle modernleşme hareketlerinin ana gayesinin devletin ve dinin kurtuluşunu esas aldığını ifade etmek mümkündür. Ahlâk ile Osmanlı Devleti'nin siyasî varlığının muhafazası arasında kurulan bu korelasyonun daha geniş bir dairede din ve devlet arasında da tesis edildiğini gösteren birçok metin mevcuttur. Bu metinlerde işlenen ana mantık ve düşünce tarzına göre devletin çöküşü/gerilemesi dinin çöküşü/gerilemesi anlamına gelmektedir. Devletin bekâsı için yapılacak düzenlemeler ve teşebbüsler dinin/İslâm'ın bekâsını sağlamaktadır. Modernleşme teşebbüsleri içerisinde dinî düşünceye muhalif/mugayir olan unsurları zaruret ilkesi üzerinden mübah gösteren anlayışın temeli de din-devlet arasında kurulan bu ilişkiye yansımaktadır. Felsefî temelleri itibarıyla dinî alanı tahrip etme ve dönüştürme anlamlarını da ihtiva eden modernleşme hareketlerinin Osmanlı topraklarında dinî bir nitelik kazanması din-devlet arasında var olduğu kabul edilen bu irtibattan neşet etmektedir.⁶

Tanzimat sonrası kaleme alınan birçok ahlâk metninde devletin/dinin bekâsı ile ahlâk arasında tesis edilen ilişki *terakki* kavramı üzerinden işlenmektedir. Söz konusu bu münasebetin Rifat Bey'in *Fezâil-i Ahlâk* adlı risalesinde yer alan şu satırlar üzerinden takip edilebilmesi mümkündür.

Fi'l-hakika tarih-i ahvâl-i beşere atf-ı nazar-ı dikkat olursa ahlâkî bozuk olan milletler mahv u perişan olmuş ve fezâil-i ahlâk ile muttasif olan akvâm u milel (أَنَّ الْأَرْضَ يَرْثُهَا عِبَادِي الْمَسْأَلُونَ) [Enbiya, 21/105] fehvâ-yı ibret-nümâsınca kavmiyet ve istiklâliyetlerini muhafaza eylemişlerdir. *Nizâm-ı âlemin bekâsı, ahvâl-i ümemin intizamı ahlâk ile*dir. Ahlâka mukârin olmayan ilm u marifetten faide yoktur. Ahlâkî bozulmuş bir âlime cahiller ittiba eder. Öyle bir âlim o kadar bî-çareleri câh-ı dalâlete bırakır. Yollarını şaşır[t]ır.⁷

Rifat Bey ahlâkın bozulması ile toplumların varlıklarını ve bağımsızlıklarını koruyamaması arasındaki nedenselliğin hakikat boyutunu tarihî kaynaklar üzerinden açıklamaktadır. Yazara göre

⁵ Nazif Sürûri, *İnsan ve Ahlâk* (Dârü'l-Hilafeti'l-Âliyye: Matbaa-i Tahir Bey, 1318), 10.

⁶ Bkz. İsmail Kara, "Çağdaş Türk Düşüncesi Nasıl Ele Alınabilir?", *Din ile Modernleşme Arasında Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2003), 34-35.

⁷ Rifat, *Fezâil-i Ahlâk* (Dersaadet: Mekteb-i Sanayi Matbaası, 1311), 7.

toplumların varlıklarını ve bağımsızlığını koruyabilmesi ahlâkî faziletlerin gerçekleşmesiyle mümkündür. Ahlâk sadece milletlerin değil “nizam-ı âlemin bekası”nı; “ahvâl-i ümemin intizamı”nı da sağlamaktadır. İlim ve marifetin fayda sağlamasının, ilim ve marifetle donanımlı insanların gerçek bir rehber olmasının temel şartı da yine ahlâktır.

Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebi'r-Rebî' tarafından telif edilen *Sülûkü'l-Mâlik Fî Tedbîri'l-Memâlik* adlı eseri *Mikyâsü'l-Ahlâk* adıyla tercüme eden Babanzâde Mustafa Zihni, bu tercümenin “İfâde-i Merâm” bahsinde devletin bekâsının terakki ile sağlanacağı önermesini dönemin önde gelen kavramlarından maârif, ulûm ve fûnûn ve ahlâk üzerinden tesis etmeye çalışır. Mütercim Mustafa Zihni'ye göre terakkiyi sağlayacak maârif/ilim ve fenlerin üssü'l-esası ahlâktır ve kötü ahlâklı insanların çoğunlukta olduğu toplumlar medenî vasıtalar ve maarif noktasında ne derece ileride olursa olsun siyasî varlıklarını muhafaza edemeyecektir. Bu durum hem ahlâkî hem de tarihî bir hakikattir. Mustafa Zihni'nin konu hakkında kaleme aldığı satırları birlikte okuyalım.

Her şeyin esâsı ma'ârifdir. Her terakkinin vâsita-i husûlü ulûm ve fûnûndur. Her meziyyet ma'âriften, her fazilet ulûmdan beklenir. Her millet ulûm ve fûnûn sayesinde terakkî etmiştir. Her devlet ahâlî ve tebe'ası mütena'im oldukları ni'am-i ulûm u fûnûn nisbetinde hâiz-i şevket ü ikbal olmuştur.

Ma'ârifin de ulûm ve fûnûnun da bir üssü'l-esâsı, bir mebnâ-yı azîm-i masûnu'l-indirâsı vardır. Bu esâs, bu mebnâ ise ahlâktır. Nev'-i beşerin her hâl ü sıfatında en mü'essir olan şey ahlâktır. *Hüsn-i ahlâk, mekârim-i ahlâk her ferdî, her milleti zirve-i sa'âdete, müntehâ-yı ikbâl ü kuvvete çıkarır.* Hüsn-i ahlâk beyne'l-efrâd hüsn-i ma'îşeti te'min eder. Hüsn-i ahlâk efrâdda bulunur, âhadda görülürse de -bir millet, bir devlet, hâsılı bir hey'et-i ictimâ'iyeye o efrâdın mecmu'undan müteşekkil olduğu cihetle- cem'iyetin efrâdında mevcûd bulunan hüsn-i ahlâk nisbetinde hey'et-i ictimâ'iyeye de hüsn-i ahlâka mâlik olmak üzere ma'rûf olur. Bir milletin efrâdında sû'-i ahlâk tekessür eder ve ma'âzallahu te'âla ahlâk-ı seyî'e erbabının adedi ahlâk-ı hasene ashâbı adedine tefevvuk eyleser -o millet ne kadar vesâit-i medeniyyeye ve hatta ma'ârifte mâlik olur ise olsun- evc-i a'lâ-yı terakkîden şimendüfer sür'atiyle kabul-i inhitât u tenezzül ve ihtimâl ki *mevcûdiyyet-i siyâsiyyesi de inkırazı tebeddül etmeye mahkûmdur.* Bu ifâdenin yalnız mehâsin-i ahlâka teşvik gibi tasvir den veyâhûd yalnız bir hakikat-i ahlâkiyyeden ibaret olmayıp, hakikat-ı ahlâkiyyeye olduğu kadar bir hakikat-i târihiyye olduğu da milel-i müteferrikanın cümlesine ve müfredât-ı ahvâline dikkat olunmakla tahakkuk edebilir...⁸

Tanzimat sonrasında telif edilen ahlâk metinlerinde ahlâk ile devletin/dinin bekâsı/necatı arasında tesis edilen bu bağın II. Meşrutiyet sonrasında da devam ettiği görülmektedir. Bu zaman sürecinde yer alan temsil gücü yüksek metinlerden biri olarak M. Abdülkadir'in kaleme aldığı şu satırlar zikredilebilir. Söz konusu bu satırlar ahlâkın sadece ferd boyutuyla değil milletler arası boyutta da ne tür bir vazife ile mükellef tutulduğunu göstermesi açısından, alıntıladığımız bir önceki pasaj kadar, dikkat çekicidir.

Ahlâk, her bir milletin *rehber-i necâtı*, her bir kavmin *bâis-i hayatıdır.* (...) Bir milletin *pâyidâr* olabilmesi efrâdının hiss-i ahlâk ile muttasif olmalarıyla kâbidir. Zira güzel huylu âdemlerden zarar görülmediği için her bir kavim, her bir millet kendilerine hürmet eder ve onlarla ihtilâtı câna minnet bilir. Çirkin huylarla muttasif olan akvâmdan herkes zarar göreceğinden *milel-i mütemeddine* böyle ahlâkı kötü olan kavimlerin

⁸ Bkz. Müşîr Nusret Paşa-Babanzâde Mustafa Zihni Paşa, *Nusretü'l-Hamîd-Mikyâsü'l-Ahlâk Sülûkü'l-Mâlik Tercümeleri*, haz. Ali Adem Yörük (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2020), 184-185; [Babanzâde] Mustafa Zihni, *Mikyâsü'l-Ahlâk* (İstanbul: Âlem Matbaası Ahmed İhsan ve Şürekâsı, 1315/[1897]), 6-7; Müşîr Nusret Paşa'nın metni için bkz. Müşîr Nusret, *Nusretü'l-Hamîd alâ Siyâseti'l-Abîd*, (Darü't-tibaati'l-Âmire, 1296).

ortadan kalkmasına çalışır. Tarihe bakacak olur isek ahlâkı bozulan akvâmın pek çabuk inkırâz bulunduğunu görürüz. Güzel huylarla komşularını memnun eden kavimler pek çabuk terakki etmiştir. Ez-cümle dört yüz çadır halkından meydana gelen bu koca Osmanlı Devleti'nin şanlı tarihi bu hakikati pek güzel isbât eder. Çünkü *hürriyet, adalet, müsavât, uhuvvet, hakkaniyet* dairesinde hareket eden akvâma mensup olmayı herkes arzu eder.⁹

Türkçe dilbilgisi üzerine yaptığı çalışmalarla tanınan Mehmed Abdülkadir, ahlâkı sadece ferd boyutuyla ele almamakta, ahlâkın milletler arasında üstlendiği role de işaret etmektedir. Müellife göre güzel huylarla muttasıf kavimler diğer milletlerin nazarında hürmete şayan bir hâl alırken, çirkin huylarla muttasıf insanların oluşturduğu milletler ise medenî (mütemeddin) devletler tarafından bir tehlike odağı olarak görülmekte ve bu tür milletler hayatlarını devam ettirememektedir. Bir toplumu güzel ahlâklı kılan temel niteliklerin neler olduğu sorusunu ise yazar şu şekilde cevaplandırır: *hürriyet, adalet, müsavât, uhuvvet, hakkaniyet*. Bu yönüyle müellifin ahlâk ve huy ile kastının klasik anlamda anlaşılacak bir ahlâk/huy olmadığı, ahlâkı/huyu milletler arası boyutta “yeni dünya düzeni”ne intibak etmenin bir aracı olarak gördüğü, bu intibakı sağlayamayan milletlerin istikbalinin de ol(a)mayacağını kabul ettiği anlaşılmaktadır. Alıntıladığımız pasajın son satırlarında müellif zikrettiği bu güzel huylarla muttasıf ve müzeyyen toplum olarak Osmanlı'ya işaret etmektedir. İslâm ahlâk tarihî tecrübesi nazarıtibara alındığında bir karşılığını görmekte zorlanacağımız bu kavramların müellif tarafından çok rahatlıkla kabul edilmesi, Osmanlı'nın bu ahlâkî niteliklerle muttasıf olduğu yargısının çok kesin bir şekilde serdedilmesi ayrıca üzerinde durulması gereken bir başka meseledir.¹⁰

Geç dönem Osmanlı Devleti'nde görülen modernleşme teşebbüslerinin beraberinde getirdiği modern yaşam şekilleri ve düşünce biçimlerinin siyaseten idarecilere olan bağlılığı azalttığı; kültürel olarak Osmanlı örf ve adetlerini ifna ettiği; toplumsal olarak Osmanlı toplumunu oluşturan unsurları birbirinden kopardığı ve toplumun ittihadını parçaladığı; itikadi açıdan Osmanlı toplumunda hayat süren Müslümanların inançlarından saptırdığı düşünülmüştür. Modernleşmenin ihdas ettiği bu zararlı/muzır fikir ve düşüncelerden Osmanlıları/Müslümanları muhafaza edecek en önemli dayanak noktalarından biri olarak ahlâk alanı düşünülmüştür.¹¹ Bu yönüyle bir yandan varlığını

⁹ M. Abdülkadir, *Malumât-ı Medeniyye ve Ahlâkiyye* (Dersaadet: Matbaa-i Jirayir, Keteon, 1326), 33.

¹⁰ Fransız ihtilalinden Osmanlı'ya intikal eden, II. Meşrutiyet'in yaygın kavramlarından müsavât (égalité), uhuvvet (fraternité), hürriyet (liberté)'in fikrî/siyasî metinlerde ne şekilde ele alındığını, bu kavramların ne şekilde yorumlandığını ele alan toplu bir değerlendirme için bkz. İsmail Kara, “Çağdaş Türk Düşüncesi Nasıl Ele Alınabilir?”, 60-66.

¹¹ Osmanlı modernleşmesinin en önemli kanallarından birini Avrupa'ya tedrisat amaçlı giden talebeler teşkil etmektedir. Bu talebeler Batı'nın sadece (b)ilmini değil, Avrupa'da kaldıkları sırada etkilendiği kültür ve yaşayış biçimini de beraberinde getirmekteydi. Avrupa'ya talebe gönderilmesinin önüne geçmek maksadıyla II. Abdülhamid'in iktidarının son yıllarında Osmanlı mekteplerinde okutulan müfredat programına Alman ders programları tatbik edilmiştir. Osmanlı mektep programında Batı etkisinin yarattığı olumsuz havanın bertaraf edilmesi için ise programa ilmi hâl ve din derslerinin yanında ahlâk dersleri de eklenmiştir. Bkz. Mahmut Dilbaz, *Dindar Modern İtaatkâr* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2021), 72. Mahmut Dilbaz ahlâk derslerinin programa eklendiği bilgisini “BOA. Y.A.RES. 112/59-3, 22 Safer 1319/10 Haziran 1901 tarihli belge üzerinden aktarmaktadır. Daha erken tarihli bir ahlâk risalesinde mektepte “fünûn-ı nâfia” ile zihinlerini aydınlatacak, refah ve saadet elde edecek çocuklara evvel emirde ahlâkını güzelleştirmeleri için vecibelerinin/vazifelerinin anlatılması vurgulanmaktadır. Bkz. İzmirli Dok., *Risale-i Ahlâk*, 1289, 3. II. Abdülhamit döneminde eğitim alanında yaşanan modernleşme hareketlerinin menfi taraflarının izalesi için İbtidâî okulların ikinci sınıfından Mekteb-i Mülkiye'ye varıncaya kadar tüm eğitim programlarında din ve ahlâk derslerinin sayısını iki katına çıkartmak üzere bir komisyonun tesis edildiği bilgisi için bkz. Selçuk Akşin Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi*

devam ettirmek için modernleşme sürecini yaşamak zorunda olan Osmanlı Devleti, bu süreç içerisinde kendisini var eden değerlerden kopmamak için de ahlâk alanını kullanmayı ihmal etmemiştir.

Geç dönem Osmanlı Devleti'nde tesis edilen modern eğitim kurumları, bu eğitim kurumlarından yer alan yeni dersler, misyonerlik faaliyetleri, azınlıklar tarafından tesis edilen okullar Osmanlı Devleti'ni haricî müdahalelere açık hale getiren unsurlardan kabul edilmekteydi. Devrin devlet ricali tarafından bu durum bir tehdit olarak algılanmış ve yeni ahlâk derslerinin müfredat programına eklenmesinin bu tehdidi bertaraf edeceği düşünülmüştür. Ahlâk derslerinin programa eklenmesi dışında mektep sisteminin geliştirilmesi, sistemleştirilmesi ve merkezîleştirilmesi, yabancı okulların kapatılması, misyoner okulların tehlikelerini anlatacak gezici ulemanın görevlendirilmesi, devletin okullar üzerindeki denetimini arttırmak için müfettiş tayin etmesi gibi yöntemler de bu haricî müdahaleleri önlemek amaçlı devreye konulan diğer usullerdir.¹²

2. Devletin Terakkisinin Âmili Olarak Ahlâk

Geç dönem Osmanlı düşüncesinde ahlâk sadece devletin bekâsını muhafaza eden, onun varlığının idamesini sağlayan bir "savunma aracı" olarak değil, bir üst başlıkta kısmen değindiğimiz üzere Müslümanların ileri hamlelerini gerçekleştirebileceği bir "terakki aracı" olarak da kabul edilmekteydi. İslâm dünyasını yaşadığı inkıraz ve tedenni hattından kurtaracak ve devr-i kadimde olduğu gibi terakki asrına ulaştıracak; siyasî, iktisadî, askerî ve eğitim alanlarında Batı dünyası ile gerçekleşen yarışta Müslümanlara ileri hamleler yaptıracak kuvve ve imkân alanlarından birinin *yeni ahlâk* olduğu düşüncesi modern Osmanlı ahlâk metinlerinde yer almaktadır. Ahlâk metinlerinde yer bulmaya çalışan bu anlayış erken Cumhuriyet devrine kadar devam etmiştir.¹³

Bir tür ahlâk sözlüğü telif ederek alanında önemli bir girişim örneği gösteren Yağlıkçızâde Ahmed Rifat'ın (ö. 1895) *Tasvir-i Ahlâk* adlı eserin mukaddimesinde ahlâkın bu yönüne yaptığı vurgu dikkat çekicidir. Müellife göre Müslümanların arzu ettiği maddî ve manevî terakkiye/ilerlemeye erişmenin yolu ahlâkî faziletlerle mümkün olacaktır. Müellifin ahlâk ile terakki arasında ne şekilde bir irtibat tesis ettiğini birlikte okuyalım.

Hey'et-i İslâmiye içinde cümlemizin arzu ettiği *terakkiyât-ı maddiye ve maneviyeye vusûl ancak fezâil-i ahlâkiyye ile olur*. Binâenaleyh erbâb-ı himmet bu babta pek çok kitaplar telif ve ahlâkın kâbil-i islah idüğünü [olduğunu] ve fezâil ve rezâil ve keyfiyât-ı sâiresini beyân ve tavsîf etmişler ve cümleyi bu hizmet ve himmetlerinden nâşi kendilerine ilâ-yevmi'l-karar minnettar eylemişlerdir.¹⁴

Toplumların terakkilerinde ahlâkî/dinî vecibelere/emirlere itaatın mühim bir rol oynadığı noktasında Babası Babanzâde Mustafa Zihni Paşa ile aynı fikrî istikamette hareket eden geç dönem

(1839-1908) *İslamlaşma, Otokrasi ve Disiplin*, çev. Osman Yener (İstanbul: İletişim Yayınları, 2015), 231-232. Somel bu bilgiyi BOA YMTV 189/184 (30 Z 1316/11 Mayıs 1899)'den aktarmaktadır.

¹² Benjamin C. Fortna, *Mekteb-i Hümayun – Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Döneminde İslâm, Devlet ve Eğitim* (çev. Pelin Sıral. İstanbul: İletişim Yayınları, 2005), 22, 68, 70, 72, 103, 119, 250, 265-266, vd.

¹³ Ömer Nasuhi [Bilmen], *Nazarî ve Amelî Ahlâk-ı İslâmiyye Dersleri* (İstanbul: Ahmed Kâmil Matbaası, 1347), 5-6. Müellife göre, insanlık tarihine bakıldığında milletlerin en mesut ve müterakki oldukları dönemler ahlâk sahibi oldukları dönemdir. Perişan oldukları dönem ise kendilerini ahlâktan tecerrüd ettikleri dönemdir.

¹⁴ Ahmed Rifat, *Tasvir-i Ahlâk* (Dersaadet: Mahmut Bey Matbaası, 1305), 5.

Osmanlı ahlâk müelliflerinden Babanzâde Ahmed Naim (1872-1934) ahlâkî sorumluluklarını yerine getiren toplumların diğer toplumlara nazaran daha üst bir seviyede olduğu fikrini savunmak suretiyle terakkinin ahlâkî fiillerin tatbik edilmesiyle sağlanacağına işaret etmektedir. Babanzâde Ahmed Naim bu genel kanaatini dönemin temel meselelerinden biri olan Osmanlı Devleti'nin/toplumunun neden geride kaldığı problemine bir çözüm bulmak için uygulamakta ve Osmanlı Devleti'nin yaşadığı inkırazın ana sebeplerinden biri olarak ahlâkî vecibelerin yerine getirilmeyişini görmektedir. Bu anlamda mevcut problemin çözümü Müslümanların ahlâkî vecibelerin ifasında takındıkları ihmalkâr ve kayıtsız tavırdan vaz geçmesidir. Müslümanların kendi öz kaynaklarından istifade ederek inşa ettikleri medeniyetin, ahlâkî/dinî emirleri icra etmek suretiyle ilerlediği tarihî gerçekliğinden hareketle bugün *idbar* hattında olan Osmanlı'nın/Müslümanların *ikbal* hattına yönelmelerinin yeniden bu tarihî hakikati gerçekleştirmeleri ile mümkün olacağını ifade eden müellifi bizzat kendisinden dinleyelim.

Fi'l-hakika dinimiz bu medeniyeti vücuda getirmiş, hem de yalnız başına. Diğer akvâm-ı medeniyenin felsefesinden istiâne etmeksizin vücuda getirmiştir. Müslümanlar evâmîr-i diniyelerine/[ahlâkiyelerine] pek ziyade sarıldıkları edvârda [zamanlarda] pek müşa'şa [şa'şaalı] bir medeniyet-i hayret-bahş ile âlem-i insaniyete hâdim oldular. Yine mecd-i sâbıklarına rücu için vâcibât-ı ahlâkalarına [ahlâkiyelerine] karşı takındıkları tavr-ı ihmal u lâ-kaydîden feragat etmelidirler.¹⁵

Modern dönem Osmanlı ahlâk müellifleri telif ettikleri ahlâk eserlerinde Arap yarım adasının İslâm öncesi ve İslâm sonrası durumunu karşılaştırmak suretiyle ahlâkın maddî ve manevî ilerlemenin bir âmili olduğu fikrini dolaylı yoldan işaret etmeye ve böylece bu fikirlerini müdellel hale getirmeye çalıştıkları görülmektedir. Ahlâk müelliflerine göre her iki devre arasında yaşanan ilerlemenin ana vesilesi İslâm dini/ahlâkıdır. Bu tarihî bilginin geç dönem Osmanlı ahlâk metinlerinde yer almasının ve ahlâk müellifleri tarafından gündeme alınmasının altında yatan en önemli amaç terakki/ilerleme konusunda ahlâkın rol oynadığı imkân ve kabiliyet alanlarının tekrar hatırlanması olmalıdır. Böylece Osmanlı/İslâm toplumunun içinde bulunduğu inkıraz ve inhitat hattından kurtulmanın ahlâkî faziletlerle mümkün olduğu okuyucuya ihsas edilmek istenmiştir. Müellifi anonim bir ahlâk risalesinde yer alan şu ifadeler bir yandan İslâm dini ile ahlâkının müşterek hususiyetlerine işaret etmesi yönüyle önemli olduğu kadar diğer taraftan ahlâkın terakki noktasında ne derece etkin bir âmil olduğunu göstermesi açısından da kayda değerdir.

Bu diyânet-i kübrânın gâye-i füyuzâtı, rûy-ı zeminde hayr ile hakikat ile tezkiye-i nufûs-ı beşeriyeye ve tahsîn-i ahlâk-ı insaniyedir. O füyûz-ı mu'cizeden hakkıyla müstefid olanlar beşeriyetten âdeta melekliğe irtikâ ettiler [yükseldiler] ve sadr-ı İslâm'da gösterdikleri emsâl-ı hârîka ile advâ-ı hayat-bahşâ-yı din-i mübînin [hayat bahşeden din-i mübîn nurları] bir kavm-i cahili, birkaç sene içinde nasıl bir arş-ı müstesnâ-yı fazilete ref' ve i'lâ edebileceğini isbat eylediler. Nazar-ı İslâm'da hüsn-i hulkattan ehem ve kıymettar bir meziyyet yoktur. Bunu her türlü şek ve şüpheden âzâde bir kat'iyet-i müskite ile isbât eden delâil-i şer'iyeye pek çoktur.¹⁶

Geç dönem Osmanlı modernleşme hareketleri içerisinde ahlâka terakkinin bir âmili olması bakımından yüklenen anlamın, verilen rolün sınırlarının oldukça geniş bir zemine yayıldığı

¹⁵ [Babanzâde] Ahmed Naim, *Ahlâk-ı İslâmiyye Esasları* (İstanbul: Âmedî Matbaası, 1340-1342), 18.

¹⁶ *Zübde-i İlm-i Ahlâk*, ([İstanbul]: Mekteb-i Harbiye-i Şâhâne Matbaası, [ts.]), 20.

görülmektedir. Ahlâk metinlerinin modernleşmesi de kendisine yüklenen bu vazifeleri icra sırasında gerçekleşmektedir. Geç dönem Osmanlı ahlâk metinleri bir taraftan ticaret, sanayi, teknoloji, hukuk, eğitim alanlarında gerçekleştirilen modernleşme teşebbüslerinin meşruiyetini sağlamakta, bu teşebbüsler karşısında oluşan veya oluşması muhtemel muhalif tavırların gücünü zayıflatmakta/ortadan kaldırmakta diğer taraftan ise halk katmanının modernleşme hareketlerine katılımını/mobilizasyonunu sağlamaktadır. Geç dönem Osmanlı ahlâk metinlerinde sanayi ve ticaretin ilerlemesi, modern eğitim kurumları olan mekteplere devamın sağlanması, mektep tarzı modern eğitim kurumlarının halk tarafından tesis edilmesi, vergilerin zamanında ve tam olarak verilmesi, askere gidilmesi, idareciye ya da Kanun-ı Esasîye itaat edilmesi vb. konularda okurların sürekli teşvik edilmesinin ana gayesi zikredilen bu mobilizasyonu sağlamak ve halkı modernleşme sürecine aktif katılımını sağlamak olmalıdır.

Modern dönem Osmanlı ahlâk müelliflerinden Mekâtib-i Âliye-i Şâhâne ilm-i hayvanât muallimi Doktor Miralay Hüseyin Remzi'nin (1839-1896) ahlâk ilminin fayda ve gayesinden, maarif ve sanayi-i beşeriye alanındaki fonksiyonundan bahsederken modern ilim ve fenlerin tahsilinden hemen sonra ahlâk ilmine yer vermesi, maarifin ve sanayinin usulüne uygun bir şekilde düzenlenmesinin, beşerî vazifelerin hakkıyla ifa edilmesinin ahlâk ilmi ile mümkün olacağını düşünmesi oldukça dikkat çekicidir. Hüseyin Remzi'nin zikredilen bu irtibatları ne şekilde kurduğuna birlikte göz atalım.

İlm-i ahlâk insana mehâsin ve mekârim-i ahlâkı bildirir bir ilm-i celîl olduğundan bu ilmi tahsil etmek o nispette elzemdir. Ulûm ve fûnûn tahsili, hüner ve sanâyî' iktisabı insan için birinci derecede lazım ise de ilm-i ahlâk maarif ve sanayi-i beşeriyyenin yerinde ve yolunda tertib ve tanzimine, vezâif-i beşeriyyenin hakkıyla icrasına vesile olduğundan saadet-i dâireni mutazammındır.¹⁷

3. Siyasî Merkezin Toplumu Kontrol Etme Vasıtası Olarak Ahlâk Eğitimi

Ahlâk alanının ne derece ehemmiyet kesb ettiğinin idrakinde olan Osmanlı Devlet ricali bundan önce (klasik dönemde) büyük ölçüde devlet kontrolü dışında devam eden ahlâk eğitimini kendi kontrolleri altına almaya çalıştıkları görülmektedir. Bu gayeye ulaşmanın en sağlam ve etkin yolu ise yeni resmî ders programlarına ahlâk derslerinin eklenmesi olacaktır. Ahlâk derslerinin ders müfredatına eklenmesi ile bu ders için hazırlanacak ders kitapları devletin kontrolünde olacağından merkezî idare bir yandan eğitim kurumlarında yetişen talebelerin tedris edeceği ahlâk kitaplarının muhtevalarını tayin edebilecek diğer yandan bu derslerin hocalarının kimler olacağına, ahlâk derslerinin haftalık ders saatlerine ve hangi düzeyde ve nasıl talim edileceğine karar verme imkanını kendi elinde bulunduracaktır. Ayrıca en alt kademededen en üst kademeye kadar gittikçe yaygınlaşan ve kısmen zorunlu hale gelen eğitim seferberliği/mektepleşme süreci sayesinde devletin kabul ettiği

¹⁷ Hüseyin Remzi, *İlm-i Ahlâk* ([İstanbul]: Mekteb-i Mülkiye-i Şahane Litografyası, 1308), 2. Maddî ve manevî terakkiye ulaşmanın "mekârim-i ahlâk ve iktisâb-ı fezâil" ile gerçekleşeceğinden hareketle ilm-i ahlâk derslerinin programa Padişah'ın iradesi ile eklendiği ifadeleri için bkz. M. Abdülkadir, *Mekârim-i Ahlâk* (Dersaadet: Mahmud Bey Matbaası, 1326), 2.

ve kendi kontrolü altında bulunan, çağın gerekliliklerine uygun/güncellenmiş *yeni ahlâk* metinleri halk katmanlarına yayılmış olacaktır.¹⁸

Mekteplerde okutulacak veya halk için yazılmış dinî/ahlâkî kitapların istenilen şartlara uygun olup olmadığı hususunda karar vermesi için Maarif Nezareti bünyesinde Encümen-i Teftiş ve Muayene birimi, Bab-ı Meşihat içerisinde Tedkik-i Müellefât Heyeti/Meclisi tesis edilmiştir. Bu kurumların gerekli gördüğü taktirde bilgi hatalarının çokluğu, zararlı düşüncelerin varlığı (mündericât-ı muzırrasına mebni) gibi gerekçelerle dinî/ahlâkî tedrisatta okutulmak üzere teklif edilen kitaplarını reddetmesi siyasî merkezin bu konuya ne derece ehemmiyet atfettiğini göstermektedir.¹⁹

Modern Türk eğitim tarihi incelendiğinde eğitim sahasında gerçekleşen ıslah-tecdid hareketleri esnasında ahlâk ve din derslerinin ders programlarındaki ağırlığının her geçen gün daha çok arttığı hissedilecektir. Takriben 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Osmanlı eğitim sahasında vuku bulan modernleşme hareketlerinin ahlâk merkezli bir okuması dönemin eğitimcileri ve devlet ricali tarafından ahlâk eğitiminin resmî kanallarla verilmesinin ne derece benimsendiğini ve önemsendiğini bize göstermektedir. 1848 yılında kurulan Darümuallimîn'de ahlâk dersleri 1891 yılında Usûl-ı Tedris ve Terbiye-i Ahlâk adıyla verilmeye başlanmıştır.²⁰ Maarif-i Umumiyye Nizamnamesi (1869) ile kadın öğretmen yetiştirmesi için tesis edilen Darümuallimât'ın ders programına İlm-i Ahlâk dersinin eklenmesi planlanmış ve bu ders 1895 yılı sonrasında müfredatta yer almıştır. Darümuallimât'ın 1900-1901 ders yılının 2. sınıfında okutulan bu derste vazife merkezli bir ahlâk anlayışı işlenmiştir. Vazife merkezli ahlâk anlayışı 1914-1915 yılı Darümuallimât-ı İbtidaiyye'nin ders programında da devam etmiştir. 1915 yılı Darümuallimât-ı Aliyye'nin ibtidâî kısmında okutulacak dersler arasında Ma'lumât-ı Ahlâkiyye ve Medeniyye ve Hukukiyye adında bir ders yer almıştır. Darümuallimât-ı âliyenin ihzarî kısmında ve Ana Muallim Mektebi ders programı içerisinde de ahlâk dersleri yer almıştır.²¹

1859 yılında açılan Mekteb-i Mülkiye'de ahlâk dersi 1891 senesine ait ders programında kendine yer bulmuştur.²² 1874'te açılan Mekteb-i Hukuk'ta İlm-i Ahlâk dersinin Fransızca olarak 1882-1883 yılında verilmesi planlanmıştır. 1884-1887 ders yıllarında ise İlm-i Hikmetten Fenn-i Marifetü'n-Nefs ve İlm-i Ahlâk adı altında ahlâk dersleri verilmiştir. 1887-1888 ders yılında ise Vezir Münif Paşa İlm-i Ahlâk dersini vermiştir.²³

¹⁸ Modernleşme hareketlerinin bir neticesi olan zorunlu eğitime dair ilk düzenleme II. Mahmud döneminde 1240/1824-1825 tarihli bir fermanla İstanbul ve etrafında bulunan mahalle mektepleri için geçerli olmuştur. Tanzimat'ın ilanı sonrasında yapılan düzenlemelerle bu zorunluluk tüm ülke geneline yayılmıştır. 1240 tarihli Ferman'ın muhtevası için bkz. Selçuk Akşin Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908)*, 46-48.

¹⁹ Mahmut Dilbaz, *Dindar Modern İtaatkâr*, 126-127. Her iki kurumun işleyiş tarzları için ayrıca bkz. Filiz Dıgıroğlu, *Osmanlı'da Dinî Matbuat – Sultan Abdülhamit ve II. Meşrutiyet Devrinde Kurumlar Aktörler Denetim ve Sansür Politikaları* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2022), 67-74.

²⁰ Melek Yıldız Güneş, *Darülfünun'da Ahlâk Dersleri Programlar, Ders Notları Hocalar*, 71.

²¹ Melek Yıldız Güneş, *Darülfünun'da Ahlâk Dersleri Programlar, Ders Notları Hocalar*, 76-81.

²² Melek Yıldız Güneş, *Darülfünun'da Ahlâk Dersleri Programlar, Ders Notları Hocalar*, 84-85.

²³ Ali Adem Yörük, *Mekteb-i Hukuk'un Kuruluşu ve Faaliyetleri (1878-1900)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008), 76-81; Melek Yıldız Güneş, *Darülfünun'da Ahlâk Dersleri Programlar, Ders Notları Hocalar*, 90-91.

Modern eğitim kurumlarından biri olan Darülfünun'da ahlâk dersleri 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'ne göre Hikmet ve Edebiyat şubesinde verilmesi öngörülmüştür. İlm-i ahlâk dersi Darülfünun-ı Şahane'nin (1900) ders programlarında yer almış ve Darülfünun reformuna (1933) kadar geçen zaman zarfında neredeyse kesintisiz bir şekilde ilm-i ahlâk dersleri devam etmiştir.²⁴

Medreselerde ise 1914 tarihli Islah-ı Medâris Nizamnamesi'nden sonra bu müesseselerin tâli, âli ve mütehasısın kısımlarında ahlâk derslerinin okutulduğunu biliyoruz. Medreselerin tâli kısmında okutulan Ma'lumat-ı Ahlâkiyye ve İctimaiyye dersinin ders kitabı olarak Hakkı Behiç Bey'in *Ma'lumat-ı Medeniye ve Ahlâkiyye* adlı eseri seçilmiştir.²⁵ Medreselerin âli kısmında ise ahlâk dersi felsefe dersi içerisinde okutulmuştur. 1917 tarihli medrese ıslahatından sonra Medrese-i Süleymaniye'nin mütehasıs öğrenci yetiştiren Kelâm ve Hikmet Şubesi'nde İlmü'n-Nefs ve Ahlâk dersi yer almıştır. Vâiz yetiştirmek üzere tesis edilen Medresetü'l-Vaiz'in ders programlarında da -24 Şubat 1914 tarihli nizamname ile- ahlâk dersi yer almıştır.²⁶

Bu konuda zikredilmesi gereken bir diğer mesele ise modern eğitim kurumları ile ahlâk tedrisatının karşılıklı birbirini besleyen hususiyetleridir. Modernleşme teşebbüsleri esnasında bir yandan eğitim kurumlarına ahlâk dersleri eklenirken ve bu derslerin sayıları günbegün artarken diğer yandan bu derslerde okutulan ahlâk metinlerinde modern bir eğitim kurumu olan mektebe devamın ne derece önemli bir ahlâkî gereklilik olduğundan bahsedilmiş ve bu konuda halkın/talebelerin mekteplere olan teveccühü arttırılmıştır. Söz konusu bu metinlerde klasik eğitim kurumlarından olan *medrese* yerine modern bir eğitim kurumu olan *mektebin* merkeze alınması dikkate değer bir husustur.

Temel eğitimi ülke dahilinde genelleştirerek zorunlu hale getiren 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi sonrası telif edilen *Risale-i Ahlâk*'ın daha ilk sayfalarında mektebe gitmenin ehemmiyetinden bahsedilmesi bu konuda güzel bir örnektir.²⁷ *Risale-i Ahlâk* müellifine göre Mektebe gitmenin ve burada (b)ilim tahsil etmenin ahlâk metninde yer almasının temel gerekçesi Müslümanların *geri kalmış* olmasıdır. İlim ve sanayilerini tesis eden Batılı filozofların/bilim insanlarının asıl kaynağı Müslüman/şark devletleri olmasına rağmen Müslüman toplumların *medeniyet yolunda* geri kalmasının nedeni tembellikte (kesâlet ve betâlet) ısrar etmesidir. Bu problemin çözüm yolu ise çocukların içeriğinde modern ilimleri de ihtiva eden faydalı ilimleri (ulûm-

²⁴ Yusuf İzzettin Aktaş, *II. Meşrutiyet Devrinde İslam Felsefesi Dersleri Müfredat Hocalar Ders Kitapları* (İstanbul: İLEM Yayınları, 2021), 27, 38-90. Melek Yıldız Güneş, *Darülfünun'da Ahlâk Dersleri Programlar, Ders Notları Hocalar*, 93-94.

²⁵ Bkz. Hakkı Behiç, *Ma'lumat-ı Medeniye ve Ahlâkiyye* (Dersaadet: İkdâm Matbaası, 1327).

²⁶ Yusuf İzzettin Aktaş, *II. Meşrutiyet Devrinde İslam Felsefesi Dersleri Müfredat Hocalar Ders Kitapları*, 102-103, 106, 108-109, 114.

²⁷ İzmirli Dok., *Risale-i Ahlâk*, 2-3. Dönemin modern eğitim kurumlarından biri olan mektebe gitmek/devam etmek konusunun farklı ahlâk metinlerinde hususi bir alt başlık altında ele alındığı görülmektedir. Mahmud Esad, *Ahlâk Risalesi Ahlâk: A Book on Morals* (İzmir: M. Nikolaidi Matbaası, 1312/1894), 2-6. Müstakil bir alt başlık altında yer almamakla birlikte "mektebe devam" konusu birçok ahlâk metninde mevcuttur. Bkz. Mehmed Şükrü, *Tertib-i Cedid Ahlâk (Cüz-i Sâni)* (İstanbul: A. Asaduryan Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1319), 15-19. A. Rıza, *Kızlara Mahsus İlm-i Ahlâk İkinci Kısım* ([İstanbul]: Karabet, 1316), 62-65. Hüseyin Remzi, *İlm-i Ahlâk*, 27-33.

ı nâfiâyı) tahsil için mekteplere gönderilmesidir.²⁸ Müslümanların tedenni hattından kurtuluşunun modern eğitim kurumlarında bilim tahsil etmek ile mümkün olacağı fikriyatının bir ahlâk eserinde ne şekilde işlendiğine birlikte bakalım.

Memâlik-i şarkiyye iklimce mu'tedil ve latif olup özü pâk, mâye-i fahr u şerefi ve bunca ulûm u sanâyî'-ı nâfianın mücid ve müessisi olan hükemânın masdar u menşeidir. Ve ale'l-umum ahâlisi akl ve zekâvet ve hasâis-i mümtâze ile mütehallik, mevsûf olup bâ-husûs zaman-ı mehâsin-iktirân-ı Hazreti Hilafet-penâhîde taraf-ı devlet-i aliyyeden intişâr-ı maârif hakkında her türlü müsaadât-ı seniyye bi-dirîğ buyurulmaktadır. Şu hâlde mücerred kesâlet ve betâletimizden nâşi tarik-i medeniyette geri kalarak duçar-ı hacâlet olmaklığımız revâ mıdır? Fünûn-ı nâfia tahsiliyle tenvir-i ezhân ve kesb-i refah ve saadet eylemeleri için *etfâli mektebe göndermek ehemmi-i umurdandır*. Evvel emirde *etfâlin tehzîb-i ahlâkına çalışmak* yani onlara vecibelerini tefhim etmek lazımdır. Çünkü bu ma'lumât [ma'lumât-ı ahlâkiyye] saadet-i dâreynin esası mesabesindedir. Bir hanenin muhkem olması evvelâ zemin-i metîn üzerine inşa olunmasına ve sâniyen kavî temel atılması iktiza ettiği gibi etfâlin dahî *bilâhare duçar-ı sefâlet ve mezellet olmamaları için* hüsn-i terbiye ve ta'lîmlerine dikkat ve ihtimam olunmak lâzım gelir. İşte bu abd-i kem-bidâ'a [bilgisi zayıf kul] mücerred ebnâ-yı vatana bir hizmet-i nâciz [önemsiz bir hizmet] olmak üzere işbu ahlâk risalesini te'lif eyledim.²⁹

Müellif böylece bir yandan Müslüman toplumun içine düştüğü bu geri kalmışlıktan kurtuluşun çocukları mektebe göndermekle gerçekleşeceğini belirttikten sonra, mektepte ilk iş olarak çocukların ahlâkının güzelleşmesine gayret edilmesi gerektiğinden ve ahlâk ilminin bu anlamda bir temel olma vazifesini icra edeceğinden, aksi takdirde çocukların "*duçar-ı sefâlet ve mezellet olma*" ihtimalinden bahsetmektedir.

Ahlâk derslerinin eğitimin her kademesinde yer almaya başlamasıyla ahlâk alanı büyük ölçüde devletin kontrol sahasında yer almış ve derslerde okutulan ahlâk metinleri üzerinden ileride ne tür vasıflara ve zihin yapısına sahip insan yetiştirileceği önceden planlanmaya çalışılmıştır. Bu yönüyle Tanzimat sonrasında telif edilen ahlâk metinleri üzerinde yapılacak bir araştırma dönemin devlet ricalinin nasıl bir ahlâkî zihin yapısına sahip insan yetiştirmeye çalıştıkları konusunda bize önemli bir kapı aralayacaktır. Merkezî idarenin istediği bu *yeni/modern insan* modelinin gerek devrin şartlarına gerek merkezî idarenin değişimine göre kısmi farklılıklar yaşayacağı da gözden irak tutulmamalıdır.

4. Ahlâk ile Dinin Yakınlığı/Özdeşliği

Ahlâkî felsefenin diğer kısımlarından ayıran en önemli hususiyetinin ahlâkın din ile olan yakın münasebetinden ileri geldiğini söylemek mümkündür. Bütün ilahî dinler beraberinde bir ahlâkî görüşü de ihtiva etmekte ve aralarında gaye ve toplumsal işlevleri noktasında müşterek hususiyetler barındırmaktadır. Ahlâk alanı nüfuz ve etki gücünü sadece dinî düşünceye olan yakın münasebetinden almaz. Ahlâkın bizzat kendisinin insanın fiil ve hareketlerini ve insanların bir araya gelmesiyle teşekkül eden aile, toplum, devlet vd. tüm beşerî yapıları değiştirme ve dönüştürme potansiyeli mevcuttur. Bu durumun farkında olan siyâsî otorite, idareleri altında bulunan toplumları çok daha rahat bir şekilde sevk ve idare edebilmek, istedikleri gaye ve maksatlara erişmek

²⁸ Osmanlı Devlet'inde başlayan mektepleşme süreci içerisinde hazırlanan ders programlarında yer alan ders isimlerinden biri olan Malumat-ı Nâfia modern bilimi bir başka deyişle pratik, seküler ve faydalı olan bilgiyi ihtiva eden bir terkip olarak da kullanılmaktadır. Bkz. Mahmud Dilbaz, *Dindar Modern İtaatkâr*, 250.

²⁹ İzmirli Dok., *Risale-i Ahlâk*, 2-3.

konusunda insan ve toplum unsurunu kullanabilmek için ahlâkın ihtiva ettiği bu kuvveden istifade etmeye çalışmıştır.

Mesele İslâm dini ile İslâm ahlâkı özelinde incelendiğinde İslâm ahlâkında dinî olan ile ahlâkî olan neredeyse özdeş kabul edilmekte; ahlâkî bilgi ile dini bilgi iç içe ilerlemektedir. Din ve ahlâk arasında görülen bu yakınlık Osmanlı modernleşme sürecinde ahlâk alanını diğer alanlardan önemli kılmakta, ahlâk alanında gerçekleşecek modernleşme hareketlerinde daha dikkatli olunmayı gerektirmektedir. Osmanlı ahlâkçılarının diğer modernleşme alanlarına nazaran ahlâk alanına ne derece kıymet verdiklerini Kâmil Miras'tan öğrenebilmekteyiz.

(...) Yukarıdan beri ta'dad ettiğimiz birçok ayât-ı kerime ve ehâdis-i nebeviyye bize Kitap ve sünnete temessükümüzü, bida' ve muhdesâtтан ictinabımızı emredip dururken ahlâk ve edebimizi frenklerden öğrenmeye kalkışmamız afv olunur gafletlerden değildir.³⁰ (...) Biz garbı taklid edeceksek sanatta, hüner ve marifette taklid etmeliyiz. Bu babdaki taklid bir vecibedir. "El hikmetü dâlletu...." Yani ilim ve marifet müminin yitiğidir. Her nerede ve her kimde bulursa alır. Yoksa ahlâk ve âdâbımızda da onların rehberliğini kabul etmek en büyük ahlâksızlıktır.³¹

Yazar ahlâk ve edeb alanlarında Batı'dan alınacak ahlâkî bilginin meşruiyetini dönemin tesir gücü kuvvetli *bid'at/muhdes* kavramı üzerinden kaldırırken, sanat ve hüner yani teknik noktada Batı'dan yapılacak bir bilgi ve düşünce ithalini ise dönemin yaygın kullanılan hikmet hadisiyle meşrulaştırmaktadır. Muhtemelen bu tavrın arkasında din ile çok yakın irtibatları olan ahlâkın Batılılaşmasıyla Osmanlı ve İslâm dünyasının varoluşsal bir niteliği olan İslâm inancının zarar göreceği kanaati hâkimdir. Bu anlamda farklı bir dinî akide ve inanca ait olması hasebiyle İslâm dini ile telifik olması mümkün olmayan Batı ahlâkının alınması sakıncalı sayılmıştır. Din ile irtibatının olmadığı düşünülen sanayi ve teknolojinin ise Batı'dan ithal edilmesinde bir beis görülmemektedir.

Osmanlı modernleşme hareketleri içerisinde din ve ahlâk arasında mevcut olan yakın irtibatları daha çok öne çıkarma ve kuvvetlendirme çabalarının modern dönemde tezahür eden dinden/kutsaldan bağımsız bir ahlâk düşüncesi inşa etme teşebbüslerine karşı muhalif bir söylem şeklinde okuması da mümkündür. Batı dünyasında modernleşme teşebbüsleri ile zuhur eden söz konusu bu seküler ahlâk anlayışının etkilerini Osmanlı topraklarında da görebilmek mümkündür. Ahmed Nebil (?-1945) ve Bahâ Tefvik (1884-1914) tarafından 1910 senesinde telif edilen *Hassasiyet Bahsi ve Yeni Ahlâk*³² adlı eser bu alanda yazılmış ahlâk eserlerine bir örnektir. Yine bu yazarlar tarafından 1913 senesinde neşredilen *Felsefe Mecmuası*'nda da seküler ahlâk fikrine sahip metinlerle karşılaşmak mümkündür.³³ Dinî ve metafizik alandan tecrid edilmiş bir "yeni ahlâk" tesis etmek üzere yola çıkan Bahâ Tefvik'in, Ali Kemal tarafından telif edilen *İlm-i Ahlâk*'i tenkit etmek maksadıyla

³⁰ Mehmed Kâmil [Miras], *Ahlâk-ı Şeriyeye Dersleri*, ([İstanbul]: Hukuk Matbaası, 1330-1332 [1914-15]), 22.

³¹ Mehmed Kâmil [Miras], *Ahlâk-ı Şeriyeye Dersleri*, 23.

³² Ahmed Nebil, Bahâ Tefvik, *Hassasiyet Bahsi ve Yeni Ahlâk* (Dersaadet: Hürriyet Matbaası, 1910).

³³ On beş günde bir yayınlanan *Felsefe Mecmuası*'nın kapak sayfasında derginin yayın tarihi belirtilmediğinden tam olarak hangi tarih aralıklarında basıldığı bilinmemektedir. Bu konu hakkında yapılan araştırmalar mecmuanın 8 Mayıs 1913-27 Ekim 1913 tarihleri aralığında basıldığına ve 5 Kasım 1913 tarihinde bir cilt haline getirildiğine işaret etmektedir. Feyza Ceyhan Çoştı, "Felsefe Mecmuası Üzerine Bir Araştırma", *Çankırı Karatekin Üniversitesi SBE Dergisi*, 6/2, (2015), 275. Müellif bu bilgiyi Rıza Bağcı'nın "II. Meşrutiyet Devrinde Baha Tefvik'in Çıkardığı Bir dergi: Felsefe Mecmuası" *Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 11, İzmir: EÜEFY, (2004), 31-46 adlı makalesinden aktarmaktadır.

kaleme aldığı metinde yer alan şu satırlar dönemin dinî ahlâk anlayışına yönelik eleştirileri göstermesi açısından temsil gücü yüksek bir metin olarak okunabilir.

(...) Dinî ahlâk taraftarlarının fikirleri de şâyan-ı kabul değildir. Çünkü muhtelif edyân ile meskûn bir memlekette herkesin ahlâkı kendi dinine göre olmak icâb edeceğinden anâsır-ı muhtelif arasında ayrı ayrı ahlâk cereyanları husule gelince hüsn-i âmîzîş yerine daima bir taarruz ve tenâfûr icrâ-yı ahkâma başlayacaktır. Yirminci asr-ı medeniyette ise bu kabil hallere kimse tahammül edemez. İnsanlar arasındaki vasf-ı müşterek “insaniyet” olunca onların ihtilât ve muâşeretlerinin mühim bir kısmını idare eden ahlâk da “insanî” olmalıdır. *Şu hâlde ahlâkın esasını ne semevâtta ne de kütüb-i semaviyede aramak doğru olamaz.* Bu esas yine insanlardadır, onların harekâtında ve bu hareketin menşei olan fikr, hassasiyet, âdet, sevk-i tabii gibi hâdisât-ı ruhiyye ve gariziyenin hüsn-i idaresindedir. Binâenaleyh bir ahlâk müellifinin en evvel mütefennin ve feylesof olması, fizyoloji ve psikoloji gibi fûnûn-ı esâsiyyeye son derecede vâkıf bulunması lâzımdır.³⁴

Osmanlı ahlâk müelliflerinin din ve ahlâk arasında mevcut olduğunu kabul ettikleri çok sıkı bağlar ahlâkî söylemlerinde dinî söylemin etki ve nüfuz gücünü arttırmakta ve ahlâk düşüncesini modernleştirme gayretleri içerisinde onları daha hassas davranmaya mecbur bırakmaktadır. Din ve ahlâk arasındaki ilişkinin Tanzimat sonrası ahlâk müellifleri nazarında ne şekilde ele alındığını görebilmek için bu dönemde kaleme alınmış ahlâk metinlerine bakmak gerekecektir.

Geç dönem Osmanlı Devleti’nde vakanüvislik, modern eğitim kurumlarında müdürlük ve muallimlik görevlerinin yanında Maarif nazırlığı vazifesini de icra eden ahlâk müelliflerinden Abdurrahman Şeref (1853-1925), dinî emirler ile ahlâkî hükümler arasında bir ayırımın mümkün olmadığını düşünmekte ve meseleyi şu şekilde ifade etmektedir.

Evâmir-i diniyye ile ahkâm-ı ahlâkiyyede fark var mıdır? Bu suale olamaz deyû cevap veririz. Zira ahlâk, dinden infikâk etmez ve dinsiz âdemin hüsn-i ahlâk sahibi olması müşküldür. İstisnasını hükemâ ‘itidâl-i mizaca isnad ediyorlar.³⁵

Bu yönüyle müellif ahlâkın dinden bağımsız düşünülmemeyeceğini ifade etmekle beraber dinsiz bir insanın güzel ahlâk sahibi olmasının mümkün olduğu görüşündedir. Müellifin bu konuda kesin hüküm vermemesinin sebebi filozofların güzel ahlâkı mizacın itidal haline dayandırmasıdır.

Kaleme aldığı eserlerinde din ile ahlâk arasındaki yakınlığa/özdeşliğe dikkat çeken Babanzâde Ahmed Naim’e göre dinî olan ile ahlâkî olan arasında bir ayırım yapmak, hususen İslâm dini özelinde oldukça zor ve müşkül bir meseledir. Meselenin çözümünün müşkül oluşu İslâm dininin en önemli gayesinin insanın ahlâkının güzelleştirmek ve tasfiye etmekten (tahsîn ve tasfiye-i ahlâk-ı beşer) ileri gelmektedir. Ahmed Naim’in meseleyi ele alış tarzı şu şekildedir.

Fi’l-hakika din-i İslâm’daki *hikmet-i ameliyenin* muhtevî olduğu tafsilât-ı hürde-sencâne bir nazar-ı insaf-perveri hayrete ilkâ edecek derecede kesîrdir. *Din-i İslâm hakikaten din-i ahlâktır.* Kur’ân’ın herhangi ayeti tedkîk edilse ya mantûkunda ya mefhumunda insanları râh-ı hidayet ve fazilete sevk edecek, saadete mâni’ ahlâk ve ef’âlden tahzîr eyleyecek irşâdâtı keşfetmekte güçlük çekilmez. Kur’ân-ı Kerim’in erbâb-ı tetebbu’a girân gelecek, içinden çıkılmayacak bir şeyi varsa o da münhasıran ahlâk ve âdâba müteallik olan âyât-ı

³⁴ Baha Tevfik, “Tenkid-i Felsefî”, *Felsefe Mecmuası* 4, (Haziran 1913), 51.

³⁵ Abdurrahman Şeref, *İlm-i Ahlâk* (Dârü’l-Hilafeti’l-Âliyye: Daruttıbaâtü’l-Âmire, 1316), 50.

kerimeyi intihap ve tasnif etmek müşkülâtından ibarettir. Bu da Kur'ân'dan, din-i İslâm'dan en mühim garaz ve gâyenin tahsîn ve tasfiye-i ahlâk-ı beşer olmasındandır.³⁶

Bu meseleyle irtibatlı olarak dikkat edilmesi gereken bir diğer husus ise geç dönem Osmanlı ahlâk müelliflerinin vazife ahlâkı ile İslâm ahlâkını eş değerde görme gayretidir. Bu yönüyle vazife ahlâkının ne derece dinî olduğuna yer veren ahlâk eserlerinin ahlâk ile din arasındaki irtibatları gösteren metinler arasında değerlendirilmesi mümkündür. Meselenin daha iyi anlaşılması için “vazife ve kanun-ı ahlâk” kavram ve terkibi üzerinden din ile ahlâk arasındaki irtibatı gösteren Ali Kemal'in konu hakkındaki görüşlerine birlikte kulak verelim.

Kanun-ı ahlâk, nizâm ve intizâm-ı âlemin, hak ve hakikatin terakki ve teâlisine hizmet eyler. Bu kanunun esası bir ihsan-ı ilahîdir, bir mevhibe-i Rabbaniyedir. *Vezâif-i ahlâkiye kâmilten vezâif-i diniyedir. Ahlâk, din ile tev'emdir. Bu şer'-i tâhirin her mesele için emr ü hükmü nasılsa, ahlâkın da emr ü hükmü öyledir. En 'âli, en hakikî kanun-ı ahlâk, din-i mübîndir.* Bu hakikate en çok temas eden kâide-i ahlâk da akıl ve hikmet, hayır ve vazife üzerine müesses bulunan kâidedir ki biz de onu kabul ettik.³⁷

İktibastan da anlaşılacağı üzere müellif dinî vazifeler ile ahlâkî vazifeler, dinî emir ve hükümler ile ahlâkî emir ve hükümler arasında bir ayrım görmemekte; ahlâkın/kanun-ı ahlâkın en yüce ve ulvî şeklinin İslâm (din-i mübîn) olduğunu düşünmektedir. Ahlâk ile dinin ikiz kardeş görülmesi İslâm düşünce tarihinde felsefeyi/hikmeti dinin süt kardeşi olarak kabul eden İbn Rüşd'ü çağrıştırmaktadır.³⁸

Din ile ahlâkın birbirinden tefrik edilmesinin mümkün olmadığını düşünen ahlâk müelliflerinden Ali Seydi'nin (1870-1933) Maarif Nezaretî'nin ders programına eklediği Ahlâk-ı Dinî dersinde okutulmak üzere kaleme aldığı eserin mukaddimesine yazdığı şu satırlar dönemin ahlâk müelliflerinin zihninde din ile ahlâkın ne derece birbirine yakın olduğunu gösteren diğer bir örnektir.

Geçen sene Maarif Nezaret-i Celilesi -programlarına idhâl edeceğini vaad eylediği -yeni bir ders için “Ahlâk-ı Dinî” namındaki ders için bir eserin yazılmasını müsabakaya koymuş idi. Halbuki diyanetin emreylediği hiçbir hüküm, fiil yoktur ki kavânîn-i ahlâkiyeye ve kavânîn-i ahlâkiyenin mutazammın olduğu mevâddan hiçbiri gösterilemez ki dine mugayir olsun.

بعتت لاتمم مكارم الاخلاق hadîs-i şerifi dahî gösteriyor ki din ile ahlâk gâyede müttehiddir. Yalnız din, insanların saadet-i uhreviyesini dahî temin edecek bazı ahkâm ve evâmîr-i münîfe ve hususiyeyi câmi' olmak hasebiyle din, ahlâkın değil; ancak saadet-i dünyeviyeyi kâfil olan ahlâk, dinin bir şubesi olmuş olur.

Binâenaleyh “ahlâk-ı dinî” terkiibinden Maarif Nezaretî'nin ne demek istediği ve nasıl bir gâye takip eylediği lâyıkiyle anlaşılammış olduğundan bu babta muhtelif hedefler ittihaz eden müellifler tarafından yazılıp takdim edilen eserlerden hiçbiri her nasılsa beğenilmemiş idi. Bendeniz, Maarif Nezaretî'nin bu tebliğ ve teşebbüsünden; Avrupalılarca tertib ve kavâidi islah edile edile, sadeleştirile sadeleştirile bugünkü hâl-i kemâle getirilmiş olan *kavânîn-i ahlâkiyenin tamamıyla ahkâm-ı celile-i şer'iyemize muvafik olduğunu* ve terakkiyât ve tekemmülât-ı medeniyyeden hiçbirinin din-i mübîn-i İslâm'ın daire-i ihatasından hâriç kalmadığını gösterecek bir eserin yazılması matlûb olduğunu anlayarak şu eser-i nâcizi tahrir eyledim.

³⁶ [Babanzâde] Ahmed Naim, *Ahlâk-ı İslâmiyye Esasları*, 7.

³⁷ Ali Kemal, *İlm-i Ahlâk* (Dersaadet: Sabah Matbaası, 1330), 96.

³⁸ İbn Rüşd, *Faslu'l-Makâl*, çev. Bekir Karlığa (İstanbul: İşaret Yayınları, 1999), 115.

Meğer ben de ictihad ve takdimde duçar-ı hata olmuşum. Çünkü -tedkik edilip edilmediğine pek de emin olmadığım- bu biçare eser dahî emsâli misüllü mazhar-ı kabul olmadı.³⁹

Alıntılanan bu pasajda müellifin “ahlâk-ı dinî/dinî ahlâk” terkibi meselesindeki şaşkınlığı oldukça açıktır. Müellife göre din ve ahlâk birbirini tazammun eden, aralarında bir farklılık olmayan, gayeleri müşterek iki alandır. Din insanın uhrevî saadetini de hesaba kattığından ahlâkın bir şubesi değil, ahlâk dinin bir şubesidir. Ahlâkın önüne “dinî” lafzının getirilmesi gereksizdir/fazlalıktır. Batı dünyasının vazettiği ahlâk, İslâm dinine tamamen uygundur. İslâm dini medenileşme yolunda atılacak bütün terakki ve tekâmülü ihata etmektedir. Ali Seydi her ne kadar bu varsayımlar üzerine bir eser kaleme almış olsa da söz konusu bu eserin Maarif Nezareti tarafından kabul edilmemesinin şaşkınlığı içerisindeydir. Mukaddimededen de anlaşılacağı üzere yazar eserinin kabul edilmeme gerekçesi hakkında bilgi sahibi değildir ve yorum da yapmamaktadır.

Geç dönem Osmanlı ahlâk müelliflerinin nazarında din ve ahlâk arasında bir ayrımın olmadığını gösteren birçok örnek mevcuttur. Darülfünun Ulûm-ı Şer’iyye şubesinde okuttuğu ahlâk-ı şer’iyye ders notlarından oluşan *Ahlâk-ı Şer’iyye* adlı eserinde Mehmed Kâmil Miras’ın din ve ahlâk arasında kurduğu yakın irtibatları ifade eden satırlar mercek altına alındığında müellifin ahlâkî eylemler ile dinî/imanî fiiller arasında bir ayrım gözetmediği anlaşılmaktadır. Müellif, Müslümanların Avrupa’nın ahlâkını ve edebini taklit etmesine karşı muhalif oluşunu, “şer’iyye” terimini kitabın başlığına eklemek suretiyle göstermiştir. Her ne kadar Batı ahlâkına karşı bu şekilde sert bir tavır takınsa da kaleme aldığı ahlâk eserinde müellifin vazife ahlâkından etkilendiği görülmektedir.⁴⁰

(...) Din-i İslâm’da vezâif-i ahlâkiyye, evâmir-i diniyye ile mümteziçtir. Hiçbir emr-i ahlâkî yoktur ki emr-i dinî ve emr-i imanî olmasın. Savm, salat, hac, zekât nasıl bir vazife-i diniye ise hıfz-ı sıhhat, infâk-ı aile, benî nev’ine teâvün de birer vazife-i diniyedir. (...) Bu cihet, ahlâk-ı şeriyemizin en mühim kaidesidir.⁴¹

Geç dönem Osmanlı ahlâk metinlerinde din ile ahlâkın birbirinden ayrı görülmediği meselesine dair yer vereceğimiz son eser *Ahlâk Dersleri*’dir. Eserin müellifi klasik-modern eğitim süreçlerinden geçmiş, II. Meşrutiyet sonrası ilim-fikir-düşünce hayatımızda önemli bir yer edinmiş, Mekteb-i Bahriye-i Şâhâne’de Din, Din Felsefesi ve Ahlâk; Medresetü’l-İrşad’ın vâizîn şubesinde Tarih Felsefesi ve İbtidâî-i Dâhil medresesinde İlmü’n-Nefs ve İçtimaiyat dersi vermiş A. Hamdi Akseki’dir (1887-1951). *Ahlâk Dersleri* adlı eser yazarın Bahriye Mektebi’nde vermiş olduğu ahlâk dersinin notlarından müteşekkildir.⁴²

Dönemin modern ahlâk kavramlarından olan kaide-i ahlâkın çoğul şekli olan *kavâid-i ahlâkiyye* kavramı üzerinden ahlâkın dine dayanmasını bir zorunluluk olarak kabul eden müellife göre aksi bir

³⁹ Ali Seydi, *Vezâif Nazariyesi Üzerine Müretteb Ahlâk-ı Dinî* (Dersaadet: Kanaat Matbaası, 1329), 1-2.

⁴⁰ Mehmed Kâmil [Miras]’ın Batı ahlâkının İslâm alemine ithal edilmesi noktasındaki muhalif tavrı için bkz. Mehmed Kâmil [Miras], *Ahlâk-ı Şer’iyye Dersleri*, 5, 23.

⁴¹ Mehmed Kâmil [Miras], *Ahlâk-ı Şer’iyye Dersleri*, 3. Müellifin “edyan içinde din-i İslâm hakikaten bir din-i ahlâkîdir.” ifadesi için bkz. Mehmed Kâmil [Miras], *Ahlâk-ı Şer’iyye Dersleri*, 5. Müellifin ahlâk ile din arasındaki münasebet noktasında kurulan yakın ilişki için ayrıca bkz. Mehmed Kâmil [Miras], *Ahlâk-ı Şer’iyye Dersleri*, 31-32.

⁴² A. Hamdi Akseki’nin Bahriye Mektebi’ndeki derslerine Hocası İzmirli İsmail Hakkı’nın tavsiyesi ve Şeyhülislâm Mustafa Hayri Efendi’nin tasvibi üzerine 1916 yılının mart ayında başlamıştır. Bkz. İsmail Kara - Rabia K. Gündoğdu, *Diyanet İşleri Başkanı Ahmet Hamdi Akseki Hayatı Eserleri Mücadelesi* (İzmir: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2019), 110.

durumda ahlâkın mevcudiyetinden bahsedilemeyecektir. Dönemin rasyonalist fikrî akımının revaçta olmasından kaynaklı akıl merkezli ahlâk düşüncesi inşa etme arayışlarına oldukça sert tenkitlerde bulunan Akseki, ahlâkın kaynağı olarak din yerine aklın kabul edilmesi durumunda insanların kâhîr ekseriyetinin ahlâkî hükümlere itaat etmeyi bir zorunluluk olarak kabul etmeyeceği görüşündedir. *Ahlâk Dersleri*'ne yazdığı bir tür takdim yazısında Akseki, meseleyi şu satırlarla özetlemektedir.

Dine müstenit olmayan ahlâk hakikatte yok demektir. Evet kavâid-i ahlâkiyye hangi kavimde matlûp olan derece-i saadeti tekeffülden kâsır kalmış ise, bu cihetteki noksanı o kavmin ukâlâsı, felâsifesi ikmâle çalışmıştır. Fakat din üzerine müstenid olmayıp da sırf akla istinat eden kavâid-i ahlâkiyyenin ekseriyet-i azime-i beşeriyet için hiçbir vakit vâcibu'l-ittiba' olamayacağı da bedihîdir. Ahlâkiyyun-ı İslâmiyyeye göre, *ahlâk dine müstenittir*. Kaide-i ahlâkîyi yalnız akıldan değil, belki aklın irşadı ile dinden istinbat ediyoruz. Esasen *din-i İslâm, bir din-i ahlâktır*. Din-i İslâm'daki hikmet-i amelîyenin muhtevi olduğu tafsilât her munsif-ı müdekkiki hayretlere ilka edecek derecede çoktur. (...) Ale'l-ittlâk ahlâkın dinden ayrı olduğunu -ve bizde de ayrı olmak lâzım geldiğini- iddia etmek, İslâm'ın esasını bilmemekten başka bir şey ile tefsir olunamaz.⁴³

Bu iktibastan da anlaşılacağı üzere kendisinden önceki ahlâk ve din arasında kurulan yakın irtibatı sürdüren Akseki, İslam dinini bir ahlâk dini olarak görmekte ve dine dayanmayan bir ahlâkın varlığından bahsedilemeyeceğini düşünmektedir.

Bu başlık altında yer verilmesi gereken bir diğer mesele ise bu dönemde kültürel kodların muhafazasının ahlâk üzerinden sağlanacağı düşüncesi olmalıdır. Osmanlı Devlet ricalinin yeni yetişen nesilleri Batı dünyasından yayılan kültürel etkiden korumak düşüncesi Geç dönem Osmanlı dünyasında ahlâkın önem kazanmasında rol oynayan gerçeklerdendir. Dönemin önde gelen ilim adamı, aydın ve düşünürlerinden neredeyse hiçbirinin Batı dünyasında gelişen bilim ve tekniğin ithal edilmesi hususunda bir itirazı söz konusu değildir. Bu bakış açısına göre bilim nesnel, objektif ve her türlü dinî, ahlâkî, kültürel kodlardan arınmış bir nitelik arz eder. Fakat mesele Osmanlı halkının örf, âdet, yaşam şekli, giyim biçimi, moda gibi kültürel unsurlara gelindiğinde oldukça dikkatli ve perhizkar bir tutum sergilendiği görülmektedir. Modernleşme sürecinde eğitim alanında yapılan ıslah ve tecdid hareketleriyle birlikte ahlâk derslerinin sürekli artması ve eğitimin her kademesinde yayılmasının altında yatan sebeplerden biri olarak Osmanlı devlet adamlarının toplumsal ahlâkın bozulması konusundaki endişelerini görmek mümkündür.⁴⁴

5. Siyasî Merkezin Meşruiyet Aracı Olarak Ahlâk

Klasik ahlâk metinlerinin ana bölümlerinden biri de devlet idaresi olarak sadeleştirilebileceğimiz tedbîrül-medine/müdüdür. Bu bölümde ilkin insanın temeddüne/toplumsallaşmaya duyduğu ihtiyaca yer verilir.⁴⁵ İnsanın kendi türünün ve ferdî varlığının devamlılığını sağlamak ve yetkinliğe ulaşmak konusunda hem kendi hem de diğer türlerin

⁴³ Aksekili Ahmed Hamdi, *Ahlâk Dersleri* (Ankara: Ögüd Matbaası, 1340-1342), r-ش; Ayrıca bkz. A. Hamdi Akseki, *Ahlâk Dersleri* (İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1968), 13. Erken Cumhuriyet dönemi ahlâk müelliflerinden Ömer Nasuhi Bilmen'in "İslâm nazarında din başka, ahlâk başka değildir." ifadesi için bkz. Ömer Nasuhi [Bilmen], *Nazarî ve Amelî Ahlâk-ı İslâmiyye Dersleri*, 12.

⁴⁴ Bkz. Nâzım, *İslâm Hanımlarına Mahsus Fennî ve Ahlâkî Mektuplar* (Kostantiniyye, 1316), 150-152. Benjamin C. Fortna, *Mekteb-i Hümayun*, 145, 247, 250 vd.

⁴⁵ Nasîruddin Tûsî, *Ahlâk-ı Nâsırî*, çev. Anar Gafarov - Zaur Şükürov. (İstanbul: Litera Yayınları, 2016), 235-246; Kınalızâde, *Ahlâk-ı Alâî*, haz. Mustafa Koç (İstanbul: Klasik Yayınları, 2007), 399-412.

yardımına muhtaç olduğu hakikati üzerinden insanın toplumsal bir varlık olduğunun altı çizilir. Tedbîrül-Müddün başlığında bunun dışında temeddün kavramı ile irtibatlı olarak şehir/devlet türlerine⁴⁶, hükümdarın yönetimi/siyaseti ve hükümdarların âdâbı (âdâb-ı mülûk) konusuna⁴⁷, hizmetçilerin yönetimine ve tebaanın adabına⁴⁸, arkadaşlığın önemine⁴⁹ yer verilmektedir.

Tanzimat sonrasında telif edilen ahlâk kitaplarında ise devlet idaresi bahsi farklı bir çerçeve ve muhteva ile ele alınmaktadır. Ahlâk metinlerinin mukaddime kısımlarında yer alan dönemin padişahına yönelik övücü ifadeler klasik dönem ahlâk metinleri ile müşterek bir hususiyet taşımakta ve siyasi idarenin varlığına ve bu idarenin faaliyetlerine meşruiyet sağlamaktadır. Söz konusu bu ifadelerde padişahın (modern) eğitime ve (b)ilimsel çalışmalara yaptığı katkıların merkezî bir yerde durması dönemin ahlâk müelliflerinin modern çalışmalara ne derece önem verdiklerinin de bir işaretidir.

Tanzimat sonrası ahlâk metinlerinin alt başlıkları içerisinde yer alan medenî/vatanî vazifeler bahsinde modern dönemde devlet kademesindeki mevcudiyetleri daha da belirginleşen ve önem kazanan vergi vermek, askere gitmek gibi görevlerin ifası teşvik edilmektedir. II. Meşrutiyet öncesinde ahlâk kitaplarının bir bahsi olan medenî/vatanî vazifeler bahsinin II. Meşrutiyet sonrasında artık müstakil bir eser ve ders olarak gerek literatürde gerek müfredat programlarında yer alması Osmanlı modernleşme sürecinde meselenin ne derece ehemmiyet kazandığını göstermektedir. “Ma'lumât-ı Medeniyye ve Ahlâkiyye” başlığı altında oluşan bu literatürde vergi ve askerlik hizmetlerinin yanında seçime katılmak, oy vermek, uygun/düzgün olan idareciyi seçmek, modernleşen devletin birimlerini ve bu birimlerin hizmet alanlarını, görev ve yetkilerini, bu makamlara karşı hak ve vazifelerimizi bilmek, Kanun-ı Esasî'yi öğrenmek en önemli bir “ahlâkî sorumluluk” olarak kabul edilmiştir.⁵⁰

6. Ahlâkın Kuşatıcılığı ya da Tarihten Güç Almak

Geç dönem Osmanlı modernleşmesinde ahlâkın bir merkez olarak kabul edilmesi ve modernleşme hareketlerinin önemli bir sacayağı oluşunun temel sâiklerinden bir diğeri ise klasik ahlâk kitaplarının ihtiva ettiği bilgi alanının ferdî, ictimai ve siyasî alanı kuşatıcılığı ve ahlâk felsefesinin/ilminin İslâm düşünce tarihinde oldukça kadim bir tarihe sahip oluşu ile yakından ilgili olsa gerektir. İslâm dünyasında felsefe hareketlerin başladığı (8-10. yüzyıl) ilk safhadan itibaren İslâm düşünürlerinin ahlâk felsefesine yönelmesi ve bu alanda mesai sarfetmesi İslâm ahlâk düşünce tarihinin oluşmasına zemin hazırlamıştır. Ahlâkî konu ve meselelerin ele alınması sadece felsefe alanıyla münhasır kalmamış, kelâm, tasavvuf alanları başta olmak üzere hadis, fıkıh vd. İslâmî ilimler de kendi sınırlarında ahlâkî konu edinmiştir. Bu yönüyle ahlâk düşüncesi İslâm dünyasında oldukça geniş bir ilmî alana yayılmış ve çalışılmıştır.

⁴⁶ Nasîruddin Tûsî, *Ahlâk-ı Nâsırî*, 268-289; Kınalızâde, *Ahlâk-ı Alâ'î*, 445-453.

⁴⁷ Nasîruddin Tûsî, *Ahlâk-ı Nâsırî*, 290-305; Kınalızâde, *Ahlâk-ı Alâ'î*, 455-501.

⁴⁸ Nasîruddin Tûsî, *Ahlâk-ı Nâsırî*, 306-313; Kınalızâde, *Ahlâk-ı Alâ'î*, 502-506.

⁴⁹ Nasîruddin Tûsî, *Ahlâk-ı Nâsırî*, 314-328, Kınalızâde, *Ahlâk-ı Alâ'î*, 506-511.

⁵⁰ II. Meşrutiyet sonrasında neşredilen Malumat-ı Medeniyye ve Ahlâkiyye literatürü için bkz. Füsun Üstel, “*Makbul Vatandaş'ın Peşinde II. Meşrutiyet'ten Bugüne Vatandaşlık Eğitimi*” (İstanbul: İletişim Yayınları, 2016).

Klasik İslâm ahlâk düşüncesi kronolojik olarak ana hatları ile düşünüldüğünde ilk İslam filozofu olarak kabul edilen Kindi (v. 252/866) ile bu sürecin başladığını İbn Miskeveyh'in (v. 421/1030) *Tehzîbü'l-Ahlâk* adlı eseri ile İslâm ahlâk literatürünün ilk sistematik eserinin neşredildiğini ifade etmek mümkündür.⁵¹ İbn Miskeveyh sonrasında ise Gazzâlî'nin (v.1111) ahlâk alanında kaleme aldığı *Mîzânü'l-ʿamel* adlı eseri başta olmak üzere *İhyâ-ı Ulûmî'd-Din* adlı eserlerinde yer verilen ayet ve hadisler, mutasavvıflardan yapılan nakiller, ahlâk düşüncesine dinî/tasavvufî bir mahiyet kazandırmıştır.⁵² Nasîrüddîn-i Tûsî (v. 672/1274) ise ahlâk alanında oluşan mevcut bilgileri sistematik bir tarzda tasnif etmiş ve o döneme kadar ahlâk ilmi içinde düşünülmemeyen Tedbîrül-Müdün (devlet/şehir yönetimi) bölümünü eklemiştir. Ahlâk kitapları bu safhadan sonra genel hatları ile Tedbîrül-Nefs, Tedbîrül-Menzil ve Tedbîrül-Müdün olmak üzere üç ana başlıkta telif edilmiştir. Ahlâk eserlerinin Tûsî ile vardığı bu son biçim Adududdîn el-Îcî'nin (v. 1355) *Ahlâk-ı Adudiyye* ve Celaleddin Devvânî'nin (v.908/1502) *Ahlâk-ı Celalî* adlı eserlerinde büyük ölçüde muhafaza edilmiştir. Klâsik Osmanlı düşünce dünyasında, kendinden önce tedvin edilen söz konusu bu ahlâk eserlerinin bir kitap içinde cemedilmesinin en güzel örneklerinden biri Kınalızâde Ali Efendi'nin (v. 979/1572) *Ahlâk-ı Alâî*'sidir.

Klasik ahlâk eserlerinin nihâi şekline nasıl ulaştığını kısaca zikretmeye çalıştığımız bu satırlarda görüleceği üzere ahlâk ilmi kadim bir tarihe sahip olduğu kadar insanı, aileyi, toplumu, siyaseti, yönetimi de içine alan oldukça şümulü bir muhtevaya sahiptir. Bu bilgi, olmuşun (geçmişin), olanın (şimdinin) bilgisinden öte olması gerekenin (gelecekte istenilenin) bilgisini içermektedir. Bu yönüyle de oldukça kıymetli haiz bir hususiyet arz eder. Modernleşme teşebbüslerinin ana hareket hatlarından biri olan ahlâk alanının kazandığı anlamlardan bir diğeri de buradan neşet etmektedir. Osmanlı modernleşme teşebbüslerinde, klasik ahlâk metinlerinin ihtiva ettiği bu geniş yelpazeden faydalanılmaya, ahlâkın zikrettiğimiz kadim tarihinden güç devşirilerek ferdî, toplumsal ve siyasî alana nüfuz edilmeye çalışılmıştır.

Sonuç

18. yüzyılın son çeyreğinden başlayan Osmanlı modernleşme hareketlerinin en önemli ayaklarından birini ahlâk alanı oluşturmuştur. Hususen Tanzimat sonrasında telif edilen ahlâk metinleri klasik dönem ahlâk metinleriyle karşılaştırıldığında ahlâka farklı gayelerin tayin edilmeye/farklı anlamların yüklenmeye çalışıldığı görülmektedir. Geç dönem Osmanlı ahlâk müellifleri tarafından ahlâka yüklenen bu gaye ve anlamların Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu siyasî, iktisadî ve içtimâî problemler ile çok yakın irtibatları mevcuttur. Bu yönüyle ahlâk, metafizik gayelerden öte daha pratik, pragmatik maksatlar ekseninde ele alınmış, mevcut problemlere ahlâk üzerinden çözüm bulunmaya çalışılmıştır. Askerî alanda yaşanan mağlubiyetlerin ardından gelen

⁵¹ Bu süreç içerisinde Kindî'nin günümüze kadar ulaşan *Risâle fi'l-hile li-def'i'l-ahzân*, Ebû Zeyd el-Belhî'nin *Meşâlihu'l-ebdân ve'l-enfûs*, er-Râzî'nin *eṭ-Ṭıbbü'r-rûhânî*, Fârâbî'nin *et-Tenbîh 'alâ sebîli's-sa'âde*, *Taḥşîlü's-sa'âde*, *el-Medînetü'l-fâzıla*, *es-Siyâsetü'l-medeniyye*, *Fusûlü'l-medenî*, İhvân-ı Safâ'nın *er-Resâil*'i ve İbn Sina'nın nefsin kuvvelerine dair öne sürdüğü nazariyeler ahlâk literatürü içerisinde değerlendirilebilecek metinler arasında yer almaktadır. Kindî öncesinde yapılan ve İslâm ahlâk felsefesinin teşekkülüne zemin teşkil eden çalışmalar için ayrıca bkz. İlhan Kutluer, *İslam Felsefesi Tarihinde Ahlak İlminin Teşekkülü* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1989), 47-92, 267; Ali Durusoy, *İbn Sinâ Felsefesinde İnsan ve Alemdeki Yeri* (İstanbul: M. Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2012), 202-219.

⁵² Mustafa Çağrı, *İslâm Düşüncesinde Ahlâk* (İstanbul: DEM Yayınları, 2014), 249-279.

toprak kayıplarının Osmanlı Devleti'ni siyasi, iktisadî ve toplumsal sahada birçok büyük problemlerle karşı karşıya bıraktığı su götürmez bir gerçektir. Osmanlı aydın, ilim adamı, bürokrat ve idarecilerinin büyük çoğunluğu devletin bekâsının modernleşme süreci ile mümkün olacağını kabul etmelerine karşın, modernleşme sürecinin beraberinde getirdiği menfi etkinin de idrakindedir.

Modernleşme sürecinin ortaya çıkardığı/çıkaracağı zararların bertaraf edilmesi en azından hafifletilmesi, modernleşme sürecine karşı oluşan/oluşması muhtemel muhalefetin izalesi ya da önlenmesi, halkın modernleşme sürecine katılımının sağlanması ve modernleşen devlete uygun fertlerin yetişmesi için ahlâk, ihtiva ettiği kuvve ve istidatlar çerçevesinde bir "araç" olarak kabul edilmiştir. Bu anlamıyla Osmanlı düşünce dünyasını oluşturan İslâmî, Türkçü, Batıcı çevreler ahlâklı birey yetiştirme konusunda müttefiklerdir. Bununla beraber dönemin talep ve isteklerini karşılama konusunda insanî nefsin yetkinliğini gaye edinen klasik dönem ahlâk anlayışının yetersiz kaldığının da farkındadır. Mevcut bu problem dönemin aydın, düşünür ve bürokratları tarafından ahlâk ilmine yeni gayeler tayin edilerek, ahlâka yeni anlamlar yüklenerek çözülmeye çalışılmıştır.

Geç dönem Osmanlı ahlâk müelliflerinin ahlâk alanına yükledikleri bu yeni anlamlar dönemin ahlâk metinlerinin muhteva ve şekil itibarıyla bir değişim ve dönüşüm yaşamasına neden olmuştur. Osmanlı modernleşme sürecinde gerçekleşen modern ahlâk tesis etme arayışlarının/teşebbüslerinin tam anlamıyla doğru bir şekilde anlaşılması ahlâka yüklenen yeni anlamların hesaba katılmasıyla mümkündür. Sonuç olarak yeni bir şekil ve muhteva kazanan ahlâkın ne derece klasik ahlâk düşüncesinin devamı olduğu meselesi, cevabı aranan bir soru olarak önemini ve yerini muhafaza etmektedir.

Kaynakça

- [Babanzâde] Ahmed Naim. *Ahlâk-ı İslâmiyye Esasları*. İstanbul: Âmedî Matbaası, 1340-1342.
- [Babanzâde] Mustafa Zihnî. *Mikyâsü'l-Ahlâk*. İstanbul: Âlem Matbaası Ahmed İhsan ve Şürekâsı, 1315/[1897].
- A. Rıza. *Kızlara Mahsus İlm-i Ahlâk İkinci Kısım*. [İstanbul]: Karabet, 1316.
- Abdurrahman Şeref. *İlm-i Ahlâk*. Dârü'l-Hilafeti'l-Aliyye: Daruttıbaâtü'l-Âmire, 1316.
- Ahmed Nebil - Bahâ Tevfik. *Hassasiyet Bahsi ve Yeni Ahlâk*. Dersaadet: Hürriyet Matbaası, 1910.
- Ahmed Rifat. *Tasvîr-i Ahlâk*. Dersaadet: Mahmut Bey Matbaası, 1305.
- Akseki, A. Hamdi. *Ahlâk Dersleri*. İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1968.
- Akseki Ahmed Hamdi. *Ahlâk Dersleri*. Ankara: Öğüd Matbaası, 1340-1342.
- Aktaş, Yusuf İzzettin. *II. Meşrutiyet Devrinde İslam Felsefesi Dersleri Müfredat Hocalar Ders Kitapları*. İstanbul: İLEM Yayınları, 2021.
- Ali Kemal. *İlm-i Ahlâk*. Dersaadet: Sabah Matbaası, 1330.
- Ali Seydi. *Vezâif Nazariyesi Üzerine Müretteb Ahlâk-ı Dinî*. Dersaadet: Kanaat Matbaası, 1329.
- Baha Tevfik. "Tenkid-i Felsefi". *Felsefe Mecmuası* 4 (Haziran 1913), 49-55.
- Celal Nuri. *İlm-i Ahlâkiyyemiz*. İstanbul: Yeni Osmanlı Matbaa ve Kütüphanesi, 1332.
- Çağrı, Mustafa. *İslâm Düşüncesinde Ahlâk*. İstanbul: DEM Yayınları, 2014.

- Çoştı, Feyza Ceyhan. “Felsefe Mecmuası Üzerine Bir Araştırma”, *Çankırı Karatekin Üniversitesi SBE Dergisi* 6/2, (2015), 273-292.
- Dığıroğlu, Filiz. *Osmanlı’da Dinî Matbuat – Sultan Abdülhamit ve II. Meşrutiyet Devrinde Kurumlar Aktörler Denetim ve Sansür Politikaları*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2022.
- Dilbaz, Mahmut. *Dindar Modern İtaatkâr*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2021.
- Durusoy, Ali. *İbn Sinâ Felsefesinde İnsan ve Alemdeki Yeri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2012.
- Duymaz, Recep. “Celâl Nuri İleri”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/242-245. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Fortna, Benjamin C.. *Mekteb-i Hümayun – Osmanlı İmparatorluğu’nun Son Döneminde İslâm, Devlet ve Eğitim*. çev. Pelin Siral. İstanbul: İletişim Yayınları, 2005.
- Güneş, Melek Yıldız. *Darülfünun’da Ahlâk Dersleri Programlar, Ders Notları Hocalar*. İstanbul: İLEM Yayınları, 2020.
- Hakkı Behiç. *Ma’lumât-ı Medeniyye ve Ahlâkiyye*. Dersaadet: İkdâm Matbaası, 1327.
- Hüseyin Remzi. *İlm-i Ahlâk*. [İstanbul]: Mekteb-i Mülkiye-i Şahane Litografyası, 1308.
- İbn Rüşd. *Faslu’l-Makâl*. çev. Bekir Karlığa. İstanbul: İşaret Yayınları, 1999.
- İzmirli Dok., *Risale-i Ahlâk*, 1289.
- Kara, İsmail – Gündoğdu, Rabia K.. *Diyanet İşleri Başkanı Ahmet Hamdi Akseki Hayatı Eserleri Mücadelesi*. İzmir: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2019.
- Kara, İsmail. “Çağdaş Türk Düşüncesi Nasıl Ele Alınabilir?”, *Din ile Modernleşme Arasında Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri*. 11-71. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2003.
- Kara, İsmail. *İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz Şerh ve Haşiye Meselesine Dair Birkaç Not*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2011.
- Kara, İsmail. “İslâm Modernizmi ve Akif’e Dair Birkaç Not”, *Din ile Modernleşme Arasında Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri*. 198-211. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2003.
- Kara, İsmail. “Çağdaş Türk Düşüncesinde Bir Tenkit/Tasfiye Alanı Olarak Tasavvuf ve Tarikatlar”. *Din ile Modernleşme Arasında Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri*. 358-385. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2003.
- Kınalızâde Ali Çelebi. *Ahlâk-ı Alâ’î*. haz. Mustafa Koç. İstanbul: Klasik Yayınları, 2007.
- Kutluer, İlhan. *İslam Felsefesi Tarihinde Ahlak İlminin Teşekkülü*, İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1989.
- M. Abdülkadir. *Malumât-ı Medeniyye ve Ahlâkiyye*. Dersaadet: Matbaa-i Jirayir, Keteon, 1326.
- M. Abdülkadir. *Mekârim-i Ahlâk*. Dersaadet: Mahmud Bey Matbaası, 1326.
- Mahmud Esad. *Ahlâk Risalesi Ahlâk: A Book on Morals*. İzmir: M. Nikolaidi Matbaası, 1312.
- Mehmed Kâmil [Miras]. *Ahlâk-ı Şeriyeye Dersleri*. [İstanbul]: Hukuk Matbaası, 1330-1332.
- Mehmed Şükrü. *Tertib-i Cedid Ahlâk (Cüz-i Sâni)*. İstanbul: (A. Asaduryan) Şirket-i Mürettibiye Matbaası, 1319.
- Müşîr Nusret Paşa-Babanzâde Mustafa Zihni Paşa. *Nusretü’l-Hamîd-Mikyasü’l-Ahlâk Sülûkü’l-Mâlik Tercümeleri*. haz. Ali Adem Yörük. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2020.
- Nasîruddin Tûsî. *Ahlâk-ı Nâsirî*. çev. Anar Gafarov - Zaur Şükürov. İstanbul: Litera Yayınları, 2016.

- Nâzım. *İslâm Hanımlarına Mahsus Fennî ve Ahlâkî Mektuplar*. Kostantiniyye, 1316.
- Nazif Sürûri. *İnsan ve Ahlâk. Dârü'l-Hilafeti'l-Aliyye*: Matbaa-i Tahir Bey, 1318.
- Ömer Nasuhi [Bilmen]. *Nazarî ve Amelî Ahlâk-ı İslâmiyye Dersleri*. İstanbul: Ahmed Kâmil Matbaası, 1347.
- Özdinç, Rıdvan. "İrade Hürriyetinin İçtimâî-Ahlâkî Tezahürleri: 'Necât ve Saadet Kendimizdedir!'. *Akıl İrade Hürriyet Son Dönem Osmanlı Dinî Düşüncesinde İrade Meselesi*. 267-354. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2013.
- Rifat. *Fezâil-i Ahlâk, Dersaadet*: Mekteb-i Sanayi Matbaası, 1311.
- Somel, Selçuk Akşin. *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908) İslamlaşma, Otokrasi ve Disiplin*. çev. Osman Yener. İstanbul: İletişim Yayınları, 2015.
- Üstel, Füsun. "*Makbul Vatandaş'ın Peşinde II. Meşrutiyet'ten Bugüne Vatandaşlık Eğitimi*". İstanbul: İletişim Yayınları, 2016.
- Yılmaz, Nurten Kiriş. "Osmanlı'nın Son Döneminde Ahlak İlminin Yeri ve Önemi Üzerine Bir İnceleme", *Beytulhikme An International Journal of Philosophy* 9/2, (2019), 535-552.
- Yörük, Ali Adem. *Mekteb-i Hukuk'un Kuruluşu ve Faaliyetleri (1878-1900)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008.
- Zübde-i İlm-i Ahlâk*, [İstanbul]: Mekteb-i Harbiye-i Şâhâne Matbaası, [ts.].